

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ШИРАЙ ВОЛОДИМИР ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 94(477) «19/20»

**Суспільно-політичне становище кримських татар в Україні
кінця XX – початку XXI ст.**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник
Литвин Володимир Михайлович,
доктор історичних наук, професор,
академік НАН України

Київ – 2014

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ І ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ЗАСАД РЕПАТРІАЦІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ КРИМСЬКИХ ТАТАР.....	18
РОЗДІЛ 2. ПРАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ ЩОДО РОЗВ’ЯЗАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОБЛЕМ КРИМСЬКИХ ТАТАР.....	50
РОЗДІЛ 3. ЗАХОДИ З ПІДТРИМКИ ТА РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ Й ОСВІТИ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ.....	82
РОЗДІЛ 4. ПРОЦЕСИ В КРИМСЬКОТАТАРСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ В УКРАЇНІ ТА ЗУСИЛЛЯ ВЛАДИ ІЗ ВПЛИВУ НА НИХ.....	112
РОЗДІЛ 5. ВЗАЄМОДІЯ УКРАЇНИ НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ У ПИТАННІ ОБЛАШТУВАННЯ КРИМСЬКИХ ТАТАР.....	142
ВИСНОВКИ.....	171
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	180

ВСТУП

Вступ. Актуальність теми дослідження. Повернення депортованих кримських татар на свою історичну батьківщину – Крим – знаменувало нову сторінку в їхній історії та співпало з початком державотворчих процесів в Україні.

За роки незалежності Українська держава майже самостійно здійснила масштабну репатріацію, забезпечила кримським татарам умови для розвитку їхньої ідентичності. Відтак, вивчення новітньої історії України неможливе без комплексних досліджень суспільно-політичного становища депортованих, покликаних узагальнити досвід боротьби кримськотатарського народу за самовизначення, зміст форм і методів його інтеграції в український соціум, взаємодії з кримськотатарськими національними елітами.

В сучасних умовах цей досвід набуває особливої актуальності у зв'язку із втратою Криму та необхідністю захисту прав кримськотатарського народу, збереження і розвитку його етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності.

Отже, реалії сучасної доби викликають необхідність нового прочитання і всебічного переосмислення досвіду повернення та облаштування кримських татар, посилюють не лише пізнавальну історико-теоретичну, але й практично-політичну його значущість.

Важливим елементом в умовах анексії Кримського півострова є позиція репатріантів, від якої значною мірою залежатиме стратегія формування політики офіційного Києва щодо повернення Криму до України.

Зважаючи на це, Верховна Рада України 15 квітня 2014 р. ухвалила Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», в якому основою гуманітарної, соціальної та економічної політики Української держави стосовно населення

тимчасово окупованої території України є захист і повноцінна реалізація національно-культурних, соціальних і політичних прав громадян України, у т.ч. корінних народів та національних меншин¹.

При цьому важливим стане досвід ефективних форм і методів інтеграції репатріантів в український соціум, взаємодії з кримськотатарськими національними елітами.

Досвід минулого спонукає до роздумів. Чому, незважаючи на масштабність здійсненої роботи Українською державою під час репатріації, рівень конфліктного потенціалу кримськотатарської проблематики не зменшився? Чому не були задоволені політико-правові вимоги кримських татар? Як пояснити те, що лідери кримськотатарського народу, які вбачали в Україні єдину надію у вирішенні своїх проблем, не отримали очікуваної підтримки і шукали її за кордоном? Є й інші питання, пов'язані із репатріацією кримських татар, можливо, не такі помітні, але заслуговують не меншої уваги.

Науково-експертне середовище розділяється у відповідях на зазначені питання. Одні на численних конференціях, «круглих столах», у публікаціях за підтримки європейських неурядових організацій виокремлюють недостатньо розвинену законодавчу базу щодо забезпечення прав кримськотатарського народу, посилення впливу ісламу на кримських татар, небезпечні тенденції у відносинах між татарами та російським населенням регіону. Інші (проросійські дослідники) розглядають витoki проблеми у площині намагань західних держав та інституцій втручатися у міжетнічні процеси в Україні (включно з кримськотатарською проблемою), підкреслюють посилення радикалізму кримськотатарського національного руху (КТНР), спричинене монополією меджлісу.

---

¹ Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : закон України від 15.04.2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1207-18/page2>.

У цій дискусії, на наш погляд, недостатньо ґрунтовних історичних досліджень, вагомих висновків, не обтяжених політичними маніпуляціями.

З огляду на зазначене, робимо спробу здійснити об'єктивне й неупереджене вивчення специфіки та глибини процесу репатріації кримських татар, зробити внесок у розробку довгострокового наукового проекту з питань інтеграції кримських татар в українське суспільство з урахуванням набутого досвіду.

Кримські татари в Україні – комплексна і багатоаспектна тема для дослідження. Вона включає в себе низку політико-правових, соціально-економічних, гуманітарних, міждержавних та інших напрямів дослідження. Кожен із них – окрема наукова проблема.

Відповідно до Всеукраїнського перепису населення 2001 р. в АР Крим проживало 249,714 тис. кримських татар (12,5%), етнічні росіяни становили 58,5% від загальної чисельності мешканців Криму, а етнічні українці – 24,4%¹.

При цьому варто враховувати, що за даними соціологічного дослідження, проведеного Українським центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова у грудні 2008 р., головну причину існуючих міжнаціональних конфліктів відносна більшість кримчан (25,8%) бачать у некомпетентності влади України стосовно міжнаціональних проблем Криму. Другу позицію посідає думка, згідно з якою головною причиною є навмисне підтримування українською владою міжнаціональної напруженості в регіоні (18,6%). Менше тих, хто бачить причину конфліктів у соціально-економічній, політичній та нерівності національно-етнічних груп (15%). Кожен десятий (10,3%) кримчанин вважає, що головною причиною

---

¹Повернення кримських татар до Криму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/publications/5304>.

конфліктів є провокаційні дії та заяви кримських національних громадських організацій, республіканських відділень політичних партій, політиків)¹.

Крім того, важливо, що етнополітичні процеси в АР Крим, пов'язані з поверненням кримських татар, розвивалися в парадигмі «українська держава – кримськотатарська спільнота та кримська адміністрація – кримські татари».

Істотним для розуміння розвитку ситуації були взаємовідносини України й АР Крим, що, власне, були міждержавними. В АР Крим також існували власні специфічні проблеми, які визначали розвиток політичної ситуації в автономії загалом. Це питання координації взаємин центральної та регіональної влади, особливості соціально-економічного розвитку автономії, міжетнічні взаємини на півострові, ризик виникнення соціально-політичної нестабільності, необхідність нейтралізації впливу зовнішньополітичних чинників на внутрішню ситуацію тощо. Особливістю Криму було і те, що суспільно-політичні взаємини тут здебільшого визначалися не тільки політичною конкуренцією між різноманітними регіональними елітами, але й етнополітичною й етнорелігійною ситуацією, яка багато в чому визначала актуальні питання життєдіяльності автономії.

До цього слід додати характеристики кримськотатарського національного руху, правову нерегульованість органів національного самоврядування курултаю та меджлісу, тенденції радикалізму та екстремізму в мусульманському середовищі, що впливали на перебіг суспільно-політичного життя автономії.

Проте основним регулятором процесу репатріації була Українська держава. Ідеться насамперед про рішення Кабінету Міністрів України, укази

---

¹ Міжнаціональні та міжконфесійні відносини в АР Крим – стан, проблеми, шляхи вирішення : робочі матеріали до Фахової дискусії на тему «АР Крим сьогодні і завтра: зона ризику чи конфлікту?» / Центр Разумкова. – К., 2008, грудень. – С. 5.

Президента України, нормативні акти центральних органів виконавчої влади щодо забезпечення ефективності державного управління, пов'язаного з розв'язанням нагальних проблем облаштування депортованих. З огляду на це, пріоритетним напрямом вивчення процесів репатріації кримських татар вбачаємо аналіз, сфокусований на дослідженні форм і методів діяльності органів державної влади України щодо цієї проблеми. Саме влада формулювала концептуальні засади політики репатріації, ухвалювала законодавчі та нормативні акти, визначала змістовне наповнення та часові межі процесу облаштування, унормовувала відносини центру та АР Крим.

Таким чином, процес повернення та облаштування депортованих кримських татар є гострою, багатогранною гуманітарною проблемою. Незважаючи на це, в Україні так і не було прийнято концепцію державної етнонаціональної політики. Досить загальне тлумачення українським законодавством багатьох базових понять цієї сфери призводило до термінологічної плутанини, маніпулювання категоріями «національна меншина», «етнічна меншина», «корінний народ», «корінне населення» залежно від ситуації, що суттєво ускладнювало пошук прийнятних підходів до врахування політичних прав кримських татар у процесі державного будівництва.

Своєю чергою це впливало на системність та інноваційність державного підходу щодо вирішення проблем облаштування депортованих. Проведений автором аналіз дає підстави стверджувати, що Державний комітет України у справах національностей та міграції не став у цій сфері активно діючим координуючим органом. Ініціаторами більшості публічних обговорень проблем політичної та соціальної інтеграції кримських татар в українське суспільство у досліджуваний період були не українські державні інституції, а скажімо, Український незалежний центр політичних досліджень, Фонд «Ноу-Хау», уряд Великобританії, благодійний Фонд «Співдружність», мусульманська організація «Арраїд» тощо.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана в межах держбюджетної науково-дослідної теми “Українська нація в загальноєвропейському вимірі: історія та сучасність” (державний реєстраційний номер 11БФ046-01), включеної до тематичного плану історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Об'єктом дослідження дисертації є органи державної влади України, органи самоврядування депортованих, учасники кримськотатарського національного руху та міжнародні інституції, які долучилися до процесу повернення та облаштування кримських татар у цей період.

Предметом дослідження є формування та реалізація політики Української держави з питань репатріації кримськотатарського народу наприкінці ХХ – початку ХХІ ст.

Стан наукової розробки проблеми. Кримськотатарська проблема в Україні у новітні часи досліджується як політематична. Тож не випадково, що її історіографія означена насамперед масивом доробок політологів, етнологів, соціологів, економістів¹.

---

¹ Законодавче забезпечення прав кримських татар в Україні. Питання та перспективи: матеріали «круглого столу» 3 червня 1999 р. – К., 1999; Кримські татари і українське суспільство: проблеми політичної та соціальної інтеграції: матеріали конференції 26–27 листопада 1998 р. – К., 1998; Кримські татари: «національна меншина» або «корінний народ»: політичний та юридичний аспекти питання: матеріали «круглого столу» 5 лютого 1999 року. – К., 1999; Мальгин А. Крымский узел: очерки политической истории Крымского полуострова, 1989–1999 / А. Мальгин. – Симферополь, 2000; Прибыткова И. М. Возвращение (О процессах депортированных в 1944 г. крымских татар на историческую родину) / Прибыткова И. М., С. А. Макеев // Философская и социологическая мысль. – 1990. – № 7. – С. 26–29; Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське

У них аналізуються етнополітичні та етноконфесійні аспекти суспільно-політичної ситуації на півострові, демографічні зміни, спричинені поверненням депортованих, питання міжетнічних взаємин, комунікації громадських етнічних утворень, співпраця з органами влади різного рівня під час розв'язання соціальних, політичних та етнокультурних проблем репатріантів.

Комплексним дослідженням з питань репатріації кримських татар є монографія за загальною редакцією О. Габриеляна¹, виконана на основі аналізу архівних матеріалів, нормативно-правових актів АР Крим, публікацій у засобах масової інформації, соціологічних досліджень. Увага авторського колективу прикута переважно до аналізу діяльності органів влади автономії щодо облаштування та соціальної адаптації депортованих.

Разом з тим прив'язка процесів репатріації лише до діяльності органів влади автономії звужує загальну картину формування та реалізації політики Української держави у цій сфері. Так, зокрема, у розділі, де йдеться про національно-культурне відродження і адаптацію репатріантів, узагалі не розглядається діяльність у цій сфері центральних органів влади. Затвердження базової для всього процесу облаштування кримських татар Постанови Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо розв'язання політико-правових, соціально-економічних та етнічних проблем в Автономній Республіці Крим» від 18 серпня 1996 р. № 636 подається не як акт концептуальної політики щодо кримських татар, а наслідок ситуативних подій, що сформувалися під впливом протестних акцій депортованих.

суспільство : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 13–14 травня 2004 р. – К., 2004 ; Тищенко Ю. Повернення кримських татар: хроніка подій / Ю. Тищенко, В. Піховшек. – К., 1999.

¹Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство / О. Габриелян, С. Ефимов, В. Зарубин [и др.]. – Симферополь, 1998.

Проте у висновках автори підкреслюють: «способствуя интеграции крымских татар в крымское общество (в том числе и в политическую систему) власти Украины не только усиливают свои позиции на полуострове, но и снимают потенциальную угрозу развязывания здесь межэтнических конфликтов»¹.

Водночас запропонована у дослідженні авторська методологія не завжди приводить до обґрунтованих висновків. Так, хибним виявилось твердження про те, що «существующая сегодня в Украине нормативно-правовая база не содержит положений, которые сделали бы возможной легитимизацию меджлиса. Действующее законодательство не предусматривает статуса меджлиса как консультативно-совещательного органа ни при Кабинете Министров Украины, ни при Совете министров Автономной Республики Крым»². Українське законодавство не заперечувало існування такого органу. Створення Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України тому підтвердження.

Значний внесок у розробку кримськотатарської проблематики здійснили вчені Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса.

Монографія В. Котигоренка³ присвячена поверненню та облаштуванню кримських татар. Висновки автора щодо специфіки етнодемографічного складу населення, його світоглядних орієнтирів, етноконфесійні, зовнішньополітичні, геополітичні орієнтації, наявність і конкуренція порівняно великої кількості організаційних структур політичних партій та громадських об'єднань були використані для більш глибокого розуміння кримськотатарської проблеми.

---

¹Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство / О. Габриэлян, С. Ефимов, В. Зарубин [и др.]. – Симферополь, 1998. – С. 145.

²Там само. – С. 207.

³Котигоренко В. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації / В. Котигоренко. – К., 2005.

Разом з тим вказана праця відноситься до блоку політичної регіоналістики та етнополітики, а тому історичний аналіз процесів формування та реалізації державної політики щодо репатріації кримськотатарського народу наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. та механізмів її реалізації висвітлені у дослідженні фрагментарно.

Вагомими для розуміння методології дослідження обраної дисертантом теми є висновки, що містяться у роботах М. Панчука та О. Рафальського і В. Котигоренка та М. Панчука, а також монографії В. Чумака¹. Це, зокрема, обґрунтування необхідності подолання стереотипів у науковому осмисленні та суспільних оцінках ролі кримськотатарської спільноти в давній і сучасній історії України, стереотипів, які нав'язувалися науковій громадськості та широкому суспільному загалу спершу на догоду імперським амбіціям царської Росії, а згодом і російсько-центричним концепціям радянсько-комуністичної політики та ідеологізованої історіографії.

Робота Ю. Тищенко та В. Піховшека² містить широкий фактологічний матеріал репатріації кримських татар. Автори детально висвітлили хроніку повернення та облаштування депортованих, хоча зробили це із значними перебільшеннями на догоду кількісним параметрам цього процесу.

---

¹Панчук М. І. Етнополітичний розвиток Криму – актуальна і малодосліджена проблема / М. І. Панчук, О. О. Рафальський // Кримські студії. – 2005. – №1–2. – С. 50–77 ; Котигоренко В. Висвітлення у вітчизняній політологічній та історичній літературі сучасної кримськотатарської проблеми в Україні / В. Котигоренко, М. Панчук // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ. – К., 2003. – Вип. 23. – С. 180–202 ; Чумак В.А. Україна і Крим: спільність історичної долі: монографія / Чумак В.А. – Вид.2-ге, переобл. й доповн. – К.: ВПЦ АМУ, 2013.

²Повернення кримських татар. Хроніка подій / Ю. Тищенко, В. Піховшек. – К., 1999.

Окрему групу наукових робіт становлять праці дослідників ісламу. Процеси формування етноконфесійного середовища в АР Крим проаналізовано у роботі М. Кирюшко та О. Бойцової¹. Автори звертають увагу на важливість відродження ісламу в контексті «національного ренесансу» кримських татар, потребу більш глибокого аналізу релігійної ситуації в Криму та осмислення ролі ісламського чинника на сучасному етапі державного будівництва.

У роботі А. Ішина, І. Беднарського, О. Швець² зазначається, що в Криму зменшується кількість територій, вільних від проявів етнополітичних суперечностей. Однією з найбільш небезпечних причин конфліктогенності на півострові є релігійний чинник. Ідеться про спроби штучної політизації релігії, втручання політичних сил у внутрішнє життя релігійних громад. Крім того, спостерігається вплив на кримське конфесійне середовище з боку певних зовнішніх сил, наприклад присутність у мусульманській громаді Криму іноземних місіонерів, які часто сповідують нетрадиційний для Криму, т.зв. жорсткий іслам. Причинами виникнення конфліктних ситуацій у Криму стають також амбіційні прагнення окремих представників етнополітичних еліт Кримського регіону, які намагаються, розігруючи «етнічну карту», зміцнити своє політичне становище, контролювати найбільш вигідні сфери економічної діяльності.

---

¹Кирюшко М. І. Іслам в Криму: релігійно-національна самоідентифікація кримськотатарського народу / М. І. Кирюшко, О. Є. Бойцова. – К. : Світогляд, 2005.

²Ішин А. До питання щодо проявів етнополітичних суперечностей в Криму на сучасному етапі / А. Ішин, О. Беднарський, О. Швець. – Сімферополь, 2005.

У праці колективу авторів «Ісламська ідентичність в Україні»¹ розглянуто розвиток ісламу в Україні та оцінено вплив радикальних течій на життя мусульман. Дослідники демонструють головні аспекти ісламу та розкривають його сутність, зокрема крізь призму життя кримськотатарського народу, нівелюючи образ «ворожої релігії», що виник через активне сприяння засобів масової інформації.

З кримськотатарської тематики було захищено низку кандидатських і докторських дисертацій². Це ґрунтовні наукові праці, які досліджують різні аспекти, пов'язані з проблемою депортованих. Проте автори не ставили перед собою завдання комплексно дослідити питання кримських татар в Україні наприкінці ХХ – початку ХХІ ст.

Мета дослідження: на основі опрацьованих автором документальних джерел і здобутків історіографії здійснити комплексний аналіз та систематизацію форм і методів діяльності органів державної влади України

---

¹Ісламська ідентичність в Україні: монографія / О. В. Богомолів, С. І. Данилов, І. М. Семиволос, Г. М. Яворська; Центр близькосх. дослідж. – К.: AMES, 2005.

²Хаваджі Д. Політико-правове регулювання депортації з Кримської АРСР та репатріації до Автономної Республіки Крим у складі України (1941–1996 рр.) Історико-правове дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / Д. Хаваджі. – Харків, 2005; Антонюк О. Формування етнополітики України: теоретико-методологічні та концептуальні засади: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук / О. Антонюк. – К., 2001; Штепа С. Роль Верховної Ради України у вирішенні етнополітичних проблем Криму: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук / С. Штепа. – К., 2004; Латишева О. Відродження освіти і культури кримських татар на етапі становлення незалежності України (1991–2001 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / О. Латишева. – Харків, 2004.

щодо репатріації кримськотатарського народу, обґрунтувати її ефективність, висвітлити процеси, що обумовили гостроту соціальної адаптації депортованих.

Мета дисертаційного дослідження визначає такі **завдання**:

- окреслити основні складники розвитку наукової думки за досліджуваною проблемою;
- проаналізувати політико-правові проблеми репатріації;
- дослідити засоби та рівень забезпечення соціально-економічних потреб депортованих;
- визначити зміст і вплив гуманітарної політики на облаштування депортованих;
- висвітлити процеси в кримськотатарському національному русі та ефективність форм взаємодії з українською владою;
- розглянути співпрацю України з іншими країнами та міжнародними організаціями щодо повернення та облаштування кримських татар.

Хронологічні межі роботи охоплюють період з 1991 по 2004 рр. Нижня межа обумовлена початком масштабної роботи Української держави щодо повернення та облаштування депортованих. Верхня – завершенням другої каденції Президента України Л. Кучми, як результативного етапу інтеграції кримських татар в українське суспільство.

Територіальні межі дослідження визначені основним місцем проживання кримських татар в Україні – Автономною Республікою Крим.

Методологічні основи дисертації. Найбільш широко використано такі методи: системно-структурний, що дало змогу зрозуміти внутрішні зв'язки обраної тематики, аналітичний, що дало змогу здійснити комплексний аналіз дослідження та системно-історичний, що дало змогу зрозуміти умови виникнення даної проблеми та перспективи її розвитку.

Джерельна база дослідження – це насамперед опубліковані в збірниках документів законодавчі та нормативні акти України, в яких порушується етнополітична проблематика та питання облаштування депортованих¹.

Велика кількість матеріалів зберігається в фондах ЦДАВО України, а саме: Кабінету Міністрів України (Ф. Р-2) та Адміністрації Президента України (Ф. 5233). Це проекти постанов, що вносилися на розгляд Кабінету Міністрів України, листування центральних органів влади щодо проблем облаштування депортованих, аналітичні доповіді з кримськотатарської проблематики, підготовлені в Адміністрації Президента України. Досліджено матеріали усіх засідань Республіканської комісії у справах осіб, депортованих за національною ознакою, Робочої групи з підготовки пропозицій щодо вирішення питань, пов'язаних із поверненням депортованих кримських татар та Ради представників кримськотатарського народу при Президентіві України.

З-поміж документів цих фондів також наявні інформаційно-довідкові матеріали, доповідні записки та матеріали колегії Державного комітету України у справах національностей та міграції, який опікувався розробкою та

---

¹Кримські татари 1944–1994. Статті. Документи. Свідчення очевидців. – К., 1995 ; Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці : зб. документів (1989–2003 рр.). – К., 2003 ; Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці : зб. документів (1941–1998 рр.). – К., 1999 ; Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці : матеріали засідань урядових комісій (1989–2000 рр.). – К., 2001 ; Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці : стат. матеріали (1989–1999 рр.). – К., 2000 ; Збірник нормативно-правових актів, спрямованих на розселення, облаштування репатріантів, а також на задоволення їх соціально-культурних потреб. – К., 2008 ; Збірник нормативно-правових актів, спрямованих на облаштування та задоволення соціально-культурних потреб осіб, депортованих за національною ознакою. – К., 2004.

реалізацією державних програм облаштування депортованих, здійснював координацію центральних органів виконавчої влади у цьому напрямі.

З огляду на специфіку предмета та об'єкта дослідження, його хронологічні межі, на особливу увагу заслуговують інформаційно-аналітичні документи Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України, насамперед доповідні записки міністерств і відомств щодо виконання доручень Глави держави за результатами засідань Ради. Особливістю цих матеріалів, що до окупації Криму зберігалися в поточному архіві меджлісу, є їх неупорядкованість, зокрема неукомплектованість справ та відсутність в них нумерації сторінок.

При підготовці дисертації використано публікації інформаційного бюлетеня «Кримські студії», Центру інформації та документації кримських татар, газет «Урядовий кур'єр», «Дзеркало тижня», «Голос України», «День», «Україна молода», «Къырым», «Авдет», «Голос Крыма», «Крымская правда».

Аналіз джерел дозволяє комплексно розкрити проблему, показати нові факти, що стосуються умов репатріації, окреслити діяльність державних органів влади України щодо вирішення проблем депортованих, вперше ввести в науковий обіг документи присвячені суспільно - політичному становищу кримських татар Україні кінця ХХ - початку ХХІ ст.

Наукова новизна одержаних результатів обумовлена поставленими завданнями. Вперше введені у науковий обіг документальні джерела з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України та матеріали періодичних видань. Вперше комплексно проаналізовано процес повернення та облаштування кримських татар на територію України. Розкрито діяльність органів влади України щодо вирішення соціально-економічних проблем депортованих, окреслено розвиток кримськотатарського народного руху, висвітлена співпраця Української держави з іншими країнами та міжнародними організаціями

щодо допомоги репатріантам. Набуло подальшого розвитку дослідження культурного відродження кримських татар.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в поглибленні знань про новітню історію кримськотатарського народу та його спадщину. Результати дослідження можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць з новітньої історії України, написанні навчальних посібників та лекційних курсів.

Апробація результатів дослідження. Основні результати роботи оприлюднено на таких наукових конференціях: Дні науки історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка 12–13 квітня 2012 р.; Каразінські читання (історичні науки) у Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна 20 квітня 2012 р.; Дні науки історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка 25 квітня 2013 р.; Актуальні проблеми зовнішньої політики України в Чернівецькому національному університеті 7 грудня 2013 р.

Публікації. За матеріалами дисертації опубліковано вісім наукових робіт, зокрема п'ять статей і три тези доповідей на конференціях¹.

---

¹Ширай В. Соціально-економічне становище кримських татар в Україні наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. / В. Ширай. – К. : Вид-во Гілея, 2012. – Вип. 59. – С. 173–176 ; Ширай В. Співпраця України з іншими державами та міжнародними організаціями щодо стабілізації становища кримськотатарського населення наприкінці ХХ ст. / В. Ширай. – К. : Вид-во Гілея, 2012. – Вип. 62. – С. 87–89 ; Ширай В. Формування політико-правових засад репатріації та соціальної адаптації кримських татар наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. / В. Ширай // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка (Історія). - К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. – С. 59–61 ; Ширай В. Відродження та розвиток освіти та культури кримськотатарського народу наприкінці ХХ ст. / В. Ширай. – К. : Вид-во Гілея, 2013. – Вип. 79. – С. 70–71 ; Ширай В. Розвиток кримськотатарського національного руху в Україні наприкінці ХХ ст. / В. Ширай // Наукові праці

РОЗДІЛ 1

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ І ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ЗАСАД РЕПАТРІАЦІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ КРИМСЬКИХ ТАТАР

Із проголошенням незалежності перед Україною постала проблема вибору моделі свого етнополітичного розвитку. Курс на гармонійне поєднання інтересів усіх етнічних груп, які проживають у державі, формування умов для їх активної участі в політичному, соціально-економічному й культурному житті суспільства спричинив створення відповідної нормативно-правової бази.

Розробка законодавства щодо реабілітації незаконно депортованих народів здійснювалася в комісіях Верховної Ради України, починаючи з 1991 р. Документом, що започаткував правовий супровід процесу репатріації став підписаний 17 квітня 1991 р. Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій» (зміни до нього було внесено 15 травня 1992 р.).

історичного факультету Запорізького університету. - Запоріжжя : ЗНУ, 2014. – Вип. XXXVIII. – С. 190–193 ; Ширай В. До питання співпраці України з іншими державами та міжнародними організаціями щодо стабілізації становища кримських татар наприкінці ХХ ст. : тези доп. / В. Ширай // Дні науки історичного факультету – 2012. – К. : КНУ, 2012. – Вип. V. – Ч. 2. – С. 64–65 ; Ширай В. До питання відродження освіти та культури кримських татар в Україні наприкінці ХХ ст. : тези доп. / В. Ширай // Дні науки історичного факультету. – 2013. - К. : КНУ, 2013. – Вип. VI. – Ч. 2. – С. 89–90 ; Ширай В. Співпраця України з міжнародними організаціями щодо стабілізації становища кримських татар наприкінці ХХ ст. / В. Ширай // Актуальні проблеми зовнішньої політики України : матеріали конференції. – Чернівці, 2012. – С. 317–318.

У Законі підкреслювалося, що реабілітація жертв політичних репресій має охоплювати весь період після 1917 р. до моменту набрання чинності цим Законом і поширюватися на осіб, необґрунтовано засуджених за цей час судами України або репресованих на території республіки іншими державними органами в будь-якій формі, включаючи позбавлення життя або волі, переселення в примусовому порядку, вислання і заслання за межі республіки, позбавлення громадянства, примусове поміщення до лікувальних закладів, позбавлення чи обмеження інших громадянських прав або свобод із мотивів політичного, соціального, класового, національного та релігійного характеру. Верховна Рада України засуджує репресії та відмежовується від терористичних методів керівництва суспільством, висловлює співчуття жертвам необґрунтованих репресій, їхнім рідним і близьким, проголошує намір неухильно боротися за відновлення справедливості, усунення наслідків свавілля і порушень громадянських прав, прагне забезпечити посильну на цей час компенсацію матеріальної та моральної шкоди, заподіяної незаконними репресіями, реабілітованим і їхнім сім'ям, та гарантує народу України, що подібне ніколи не повториться, що права людини й законність свято додержуватимуться. Цим Законом ліквідуються наслідки беззаконня, допущені з політичних мотивів до громадян України, поновлюються їхні права, встановлюються компенсація за незаконні репресії та пільги реабілітованим¹. Водночас у Постанові Верховної Ради «Про порядок введення у дію Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій» зазначалося, що дія низки статей цього Закону не розповсюджується на репресовані народи, оскільки питання про їх реабілітацію вирішено Постановою Верховної Ради СРСР від 14 листопада 1989 р. «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти

---

¹Про реабілітацію жертв політичних репресій : закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/962-12>)

народів, які зазнали примусового переселення, і забезпечення їхніх прав¹. Однак цей Закон став методологічною основою формування українського законодавства на принципах міжнаціональної рівності і справедливості, міжнародних стандартів захисту прав національних меншин.

Іншим важливим документом у цьому контексті став Закон України «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 р. Особливо необхідно виокремити ст. 10 Закону, у якій держава гарантує національним меншинам право на збереження життєвого середовища у місцях їх історичного й сучасного розселення. Питання про повернення на територію України представників депортованих народів вирішуються відповідними законодавчими актами та договорами України з іншими державами².

Починаючи з 1995 р., з-поміж проблем, що впливали на політико-правову інтеграцію кримськотатарського народу в українське суспільство, варто передусім виокремити практику набуття депортованими українського громадянства.

12 вересня 1991 р. було прийнято Закон України «Про громадянство України», згідно з яким міграційними підрозділами МВС України депортовані кримські татари були поділені на три групи:

- особи, які повернулися в Україну до листопада 1991 р. і за відповідного волевиявлення ставали громадянами України автоматично. Зазначена категорія громадян нараховувала 146793 осіб і відсоток обміну паспортів колишнього СРСР сягала серед них в окремих містах та районах до 70%;

---

¹Крымскотатарское национальное движение. Документы, материалы, хроника : у 2 т. / М. Н. Губогло, С. М. Червонная. – М., 1992. – Т. 2. – С. 77–78.

²Про національні меншини в Україні : закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2494-12>).

- особи, які повернулися в Україну після 13 листопада 1991 р., але покинули країну попереднього проживання перед набуттям чинності відповідного законодавства щодо громадянства, і таким чином стали де-юре особами без громадянства. У Криму, за даними прописки, було зафіксовано 22882 особи раніше депортованих із таким статусом;
- особи, які відносяться до раніше депортованих народів, що повернулися в Україну після 13 листопада 1991 р. і покинули країну попереднього проживання після набуття чинності відповідного законодавства щодо громадянства, де-юре набули громадянство цих країн. Таких громадян на 1998 р. було прописано в Криму 82795 осіб, більшість із них – 62714 – походять з Узбекистану, 10801 – з Росії, 2689 – з Казахстану, 1561 – з Киргизії, 2683 – з Таджикистану і 2347 – з інших колишніх радянських республік (Грузії, Вірменії, Азербайджану, Прибалтики, Туркменистану¹).

Дві останні категорії депортованих через відсутність громадянства України було виключено з процесу приватизації, участі у виборах. Це не давало їм змоги найматися на державну службу, навчатися за рахунок держави, служити в лавах Збройних сил України, отримати паспорт громадянина України та закордонний.

20 травня 1997 р. набрав чинності Закон України «Про громадянство України», яким удосконалено механізм одного з основних прав людини –

---

¹Пояркова Н. Про практичне використання правових положень в організаційній роботі, пов'язаній з набуттям громадянства кримськими татарами [Електронний ресурс] / Н. Пояркова. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/publications/krimski-tatari-i-ukraiinske-suspilstvo-problemi-politichnoii-ta-sotcialnoii-integraciii-26-27-listopada-1998-r-prodovzhennia-5>.

права на громадянство. Зокрема, разом із клопотанням про визначення громадянства України депортовані особи повинні подати документ про неперебування в іноземному громадянстві. Документ вимагався для підтвердження того, що особа з набуттям громадянства України не стає особою з подвійним громадянством, що суперечило б закріпленому в Конституції України принципу єдиного громадянства в Україні.

У результаті понад 20 тис. депортованих осіб, які виїхали з держав попереднього проживання до набрання в них чинності законів про громадянство, у т.ч. 13 тис. осіб із Узбекистану, оформляти вихід з іноземного громадянства стало не потрібно. Їм для набуття громадянства України необхідне волевиявлення, а також підтвердження, що вони є вихідцями з України або нащадками таких осіб¹.

З метою вдосконалення практики вирішення проблем громадянства Президент України Л. Кучма доручив Міністерству внутрішніх справ України забезпечити здійснення заходів щодо визначення відповідно до чинного законодавства належності до громадянства депортованих осіб. На виконання доручення Президента України відділом громадянства та Міністерством внутрішніх справ України проведено низку організаційних і практичних заходів. Підготовлено інформаційно-довідниковий фільм із роз'ясненням положень чинного законодавства про громадянство, спеціальні пам'ятки про порядок визначення належності до громадянства України, видано брошури із текстом Закону України «Про громадянство України». Проведено навчально-методичні семінари для співробітників органів Міністерства внутрішніх справ України в Автономній Республіці Крим².

---

¹ Про громадянство України : закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/210/97-вр>.

² Громадянство України: зміни до законодавства та їх реалізація // Урядовий кур'єр. – 1998. – 5 березня. – № 42. – С. 5.

Варто зазначити, що і кримська влада конструктивно підходила до сприяння кримським татарам у питаннях громадянства як важливого чинника забезпечення конституційних прав депортованих.

20 квітня 1998 р. Президія Верховної Ради Автономної Республіки Крим підтримала позицію Президента України Л. Кучми щодо участі 29 березня 1998 р. депортованих осіб, постійно прописаних у Криму, але які не мають громадянства України і втратили громадянство іншої держави, у виборах народних депутатів до Верховної Ради Автономної Республіки Крим. У цьому рішенні зазначалося, що ініціатива не суперечитиме Бішкекській угоді 1992 р., ратифікованій Верховною Радою України в 1993 р., і ст. 1 Конституції України. З огляду на зазначене, Президія Верховної Ради Автономної Республіки Крим просить Верховну Раду України ухвалити постанову про участь зазначеної категорії осіб у виборчій кампанії¹.

Зазначені заходи загалом сформували методологію діяльності відповідних державних органів щодо набуття депортованими громадянства України, що позитивно вплинуло на соціальну адаптацію кримських татар.

Однією з найбільш гострих проблем політико-правового регулювання процесу репатріації у досліджуваний період була дискусія щодо законодавства про корінні народи.

В Україні законодавче поле у цій сфері обмежувалося нормами Конституції України 1996 р. Так, у ст. 11 Основного Закону йшлося про «корінні народи» в контексті розвитку їхньої культурної самобутності, а в п. 3 ст. 92 фіксувалося положення, згідно з яким «виключно законами

---

¹Президиум Верховного Совета Автономной Республики Крым поддерживает позицию Президента Украины Л. Кучмы относительно участия 29 марта 1998 года депортированных в выборах народных депутатов Украины // Документи та матеріали Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України. – Поточний архів меджлісу кримськотатарського народу.

України визначаються... права корінних народів»¹. Нарешті, ст. 119 Конституції регламентувала: «місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують... виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин також програм їх національно-культурного розвитку»².

Разом з тим зазначені положення Конституції України були недостатньо імплементовані в міжнародні норми у цій сфері. Ідеться, зокрема, про Конвенцію Міжнародної організації праці (МОП) про корінні народи та народи, що ведуть племінний спосіб життя № 169 (була ухвалена в червні 1989 р. та набрала чинності у вересні 1991 р.). Тут були суттєві розбіжності між тим, як трактують, наприклад, земельні відносини Конституція України та Конвенція МОП № 169. Питанням землекористування в зазначеній Конвенції присвячено окремий розділ, у якому зазначається, що термін «земля» включає поняття територій, які «охоплюють усе довкілля, що його займають чи використовують іншим чином відповідні народи». Далі ст. 14 Конвенції встановлює, що за відповідними народами визначаються права власності й володіння на землі, які вони традиційно займають. Крім того, в разі необхідності застосовуються заходи для гарантування цим народам прав користування землями, які зайняті не тільки ними, але до яких у них є традиційний підхід для здійснення життєво необхідної і традиційної діяльності. Досить жорсткі умови передбачено щодо переселення такого народу з його території, а саме: тільки за його добровільної згоди та за умови належної компенсації в разі такого переселення. Передбачається також постійне консультування з корінним народом у питаннях відчуження його

---

¹Конституція України: чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 1 січня 2014 р. (Офіц. текст). – К. : Паливода А. В., 2014. – С. 6.

²Там само. – С. 44.

земель чи інших форм передачі його прав на ці землі за межі власної громади¹.

Зазначені положення Конвенції МОП № 169 суперечило чинному законодавству України і насамперед її Конституції. Адже, згідно зі ст. 13 Основного Закону держави «земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу... є об'єктами права власності українського народу», тобто громадян України усіх національностей².

Отже, міжнародне та внутрішнє законодавство у сфері права корінних народів на початку процесу репатріації не було гармонізоване і ця обставина спонукала кримськотатарських лідерів, яких активно підтримували праві політичні партії, до розробки закону про статус кримськотатарського народу.

Слід зазначити, що перші напрацювання цього закону започаткував московський Центр етнополітичних і регіональних досліджень Е. Паїна. Автори документа під назвою «Шляхи самовизначення кримськотатарського народу», запропонували визнати за репатріантами статус «корінного народу»³.

У червні 1991 р. вищий представницький орган кримських татар – курултай прийняв «Декларацію про національний суверенітет

---

¹Кримські татари: «національна меншина» або «корінний народ». Політичний та юридичний аспекти питання» [Електронний ресурс]. – 1999. – 5 лютого. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/publications/krimski-tatari-natsionalna-menshina-abo-korinnii-narod-politichnii-ta-iuridichnii-aspekti-pitannia-5-liutogo-1999-r-prodovzhennia-2>.

²Конституція України: чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 1 січня 2014 р. (Офіц. текст). – К. : Паливода А. В., 2014. – С. 6–7.

³ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект / Ред. кол.: І. Курас (гол. ред.) та ін. / Кер. авт. кол. М. Панчук. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2000.– С. 285.

кримськотатарського народу», відповідно до якої Крим проголошувався національною територією кримськотатарського народу, де тільки він має право на самовизначення відповідно до міжнародних правових актів. У Декларації наголошувалося, що відносини між кримськими татарами й національними етнічними групами, що живуть у Криму, мають будуватися на основі взаємоповаги, визнання людських і громадських прав та їхніх інтересів, має забезпечуватися суворе дотримання політичних та інших законних прав усіх людей, незалежно від їх етнічної приналежності. Курултай висловився проти визнання відновленої на референдумі 20 січня 1991 р. Кримської АРСР, керуючись тим, що вона відновлювалася не як національно-територіальне утворення, а як адміністративно-територіальна одиниця. Цей акт розцінювався як спроба юридичного закріплення результатів депортації¹.

Наступним кроком для лідерів КТНР стала розробка своєї етнологічної теорії, згідно з якою ніхто, крім кримських татар, не має права називатися «народом Криму». Усі «нетатари» тут – це «общини», «діаспори», «анклави», «слов'янські масиви», «колоністи» – хто завгодно, лише не «народи Криму». Виняток робиться лише для караїмів та кримчаків, оскільки важко заперечувати їх місцеве походження, та й держави за кордоном вони не мають. Але навіть щодо них у тексті «листа чотирьох» лідеру кримських комуністів М. Багрову з критикою проекту резолюції 42-ї партконференції «Про національну політику» читаємо таке: «...використання надалі до кримчаків та караїмів терміна «малочисельні народи» могло бути допустимо в якості термінологічної вольності. Однак його ввели не в порядку

---

¹Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект / Ред. кол.: І. Курас (гол. ред.) та ін. / Кер. авт. кол. М. Панчук. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2000.– С. 287.

«вольності», а для наполегливого конструювання в Криму «нових народів» не відновлено лише один народ – кримськотатарський»¹.

Отже, було намагання довести тезу про те, що оскільки етногенез кримських татар відбувся на цій землі, і вони не мають жодних державних утворень поза її межами, то відповідно лише вони мають виключне право (порівняно з іншими) вирішувати долю Криму.

Загалом лідери кримськотатарського руху неодноразово порушували питання про автономію кримських татар. Так Мустафа Джемільєв у одному з інтерв'ю заявляв – «ідеться про відновлення того статусу, що був до депортації. У 1921 р. автономія в Криму була утворена з тієї причини, що там проживав корінний народ – кримські татари. Після депортації кримськотатарського народу в 1944 р., природно, ця автономія була ліквідована. Тепер народ повернувся, і постає питання про відновлення автономії»².

Таким чином, сутність положень, які висував кримськотатарський рух у 1990-х роках, зводилася до того, що Кримську АРСР не треба відновлювати, а говорити треба не про «автономію Криму» як території, а про національну автономію як основу державності кримськотатарського народу. І взагалі, лише кримськотатарський народ має право вирішувати долю Криму.

Зазначається, що у документах курултаю цього часу основним завданням діяльності меджлису було домогтися визнання статусу кримськотатарського народу як корінного, а також статусу Криму як

---

¹Фірсов Р. М. Формування цілей та завдань кримськотатарського національного руху 1990–1991 рр. / Р. М. Фірсов // Проблеми інтеграції кримських татар в українське суспільство. – 1998. – № 2. – С. 34.

²Джемільєв хоче відродити територіальну автономію кримських татар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/1183938-dzhemilov-hoche-vidrodititeritorialnu-avtonomiyu-krimskih-tatar>.

національно-територіальної автономії у складі України на основі реалізації кримськотатарським народом свого невід'ємного права на самовизначення¹.

Резонансність цих вимог спричиняла дискусію в політичному середовищі, вимагала здійснення відповідних кроків у державних структурах. Виявом цього може бути лист Постійного Представника Президента України у Верховній Раді України Р. Безсмертного Главі держави, у кому пропонувалося невідкладне здійснення таких заходів:

- для розробки положень Конституції України про статус корінних народів України прискорити (з урахуванням відповідних міжнародно-правових стандартів) розроблення та прийняття Закону України «Про статус кримськотатарського народу»;
- у зв'язку з неадекватним сприйняттям та розумінням громадською думкою *суто правових проблем* статусу корінних народів (як і самого поняття «корінний народ»), що є підґрунтям для численних спекуляцій в Україні та поза її межами, доручити Міністерству юстиції України організувати в засобах масової інформації роз'яснювально-пропагандистську роботу з означеної проблеми;
- доручити Міністру юстиції України врахувати при розробленні Законопроекту «Про Верховну Раду АРК» квоту для представників кримськотатарського народу (така квота має становити 20% від загальної кількості депутатів ВР АРК. За необхідності голоси лояльно налаштованих до держави представників кримськотатарського народу можна буде використовувати для блокування ізсередини антиконституційних

---

¹Парахонський Б. Кримськотатарська проблема: сучасний стан і перспективи її вирішення [Електронний ресурс] / Б. Парахонський. – Режим доступу: <http://cidct.info/uk/publications/book/15.html>.

рішень ВР Криму. Ще й досі можливості кримських татар у цьому напрямі Київ відповідним чином не використовує);

- увести до штатного розкладу посаду Радника Президента України з національних проблем Автономної Республіки Крим та призначити на цю посаду віце-прем'єра уряду АР Крим Ільмі Умерова (його дії на нинішній посаді протягом останніх років засвідчили конструктивізм і налаштованість сприяти інтеграції кримських татар в українське суспільство)¹.

Стереотип про меджліс як владу екстреміського спрямування, на наш погляд, був головною причиною відмови в реалізації таких ініціатив. Формально це аргументувалося тим, що надання кримськотатарському народу статусу корінного може призвести до виникнення низки серйозних суспільно-політичних загроз. Це створить легітимну основу для посилення тиску на владні структури держави з метою отримання кримськими татарами особливих пільг і привілеїв у соціально-економічній та політико-правовій сферах, а також закладе підвалини для послідовної реалізації стратегічної мети лідерів кримськотатарського руху – створення кримськотатарської державності. Здійснення таких кроків неминуче призведе також до різкого загострення міжнаціональних відносин у Криму. Крім цього, буде створено прецедент для висування аналогічних вимог з боку деяких інших національних меншин та етнічних груп, у т.ч. й поза межами Криму.

Цей висновок підтверджує і те, що не було прийнято зареєстровані у Верховній Раді законопроекти «Про статус кримськотатарського народу»,

---

¹Про необхідність активізації політики України в кримськотатарському питанні : лист Президенту України Л. Кучмі від 16 лютого 1997 р. Постійний Представник Президента України у Верховній Раді України Р. Безсмертний // Документи та матеріали Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України. – Поточний архів меджлісу кримськотатарського народу.

«Про Концепцію державної етнонаціональної політики України», де чітко відображено погляд кримськотатарської доктрини на розуміння «корінного народу» як спільноти, що «повністю знаходиться в межах Української держави» та яка «не має власного державного утворення за межами Української держави»¹.

Ураховуючи це, наприкінці 1990-х років пріоритети політики України щодо репатріації депортованих були зміщені в площину їх соціально-економічного облаштування.

Важливими документами, які активізували цю роботу стали постанови Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо розв'язання політико-правових, соціально-економічних та етнічних проблем в Автономній Республіці Крим» від 11 серпня 1995 р. № 636 та «Про здійснення заходів щодо розв'язання соціально-економічних, етнічних та гуманітарних проблем в Автономній Республіці Крим» від 18 березня 1996 р. № 331, якою було затверджено Програму першочергових заходів щодо розселення та облаштування депортованих кримських татар і осіб інших національностей, які повернулися та проживають в АР Крим. З метою прискорення забезпечення депортованих народів житлом було ухвалено Постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку забезпечення депортованих осіб та членів їх сімей, які повернулися в Україну, житлом, збудованим або придбаним за рахунок цільових державних капіталовкладень» від 15 березня 1999 р. № 375, якою передбачалася крім будівництва нового житла й можливість придбання для депортованих народів житла за рахунок державних капіталовкладень².

---

¹Курінний О. Кримські татари та українці Польщі – корінні народи та суб'єкти самовизначення / О. В. Курінний // Наукові записки НаУКМА. – 2010. – Т. 103 : Юридичні науки. – С. 69–71.

²Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці : зб. документів Автономної Республіки Крим (1989–1999 рр.). – К., 1999. – С. 78.

Також Постановою Кабінету Міністрів України від 9 серпня 1999 р. № 1447 було затверджено Порядок надання довготермінового безвідсоткового державного кредиту на індивідуальне житлове будівництво для депортованих осіб, які повернулися в Україну на постійне проживання¹. Основні положення зазначених документів стали основою плану конкретних дій, що реалізуються за такими напрямками: соціально-економічним, гуманітарним, міжнародним.

З метою поліпшення ситуації у сфері міжнаціональних відносин Кабінетом Міністрів України було ухвалено постанови «Про затвердження Програми адаптації та інтеграції в українське суспільство депортованих кримських татар, а також осіб інших національностей, відродження і розвитку їх культури та освіти» від 10 січня 2002 р. № 29, а також «Про затвердження Програми сприяння соціальному становленню та адаптації кримськотатарської молоді на 2002–2005 роки» від 25 січня 2002 р. № 88 та «Про затвердження Програми розселення та облаштування депортованих кримських татар та осіб інших національностей, які повернулися в Автономну Республіку Крим на постійне проживання, на період до 2005 року» від 16 травня 2002 р. № 618².

Разом з тим, попри значні зусилля Української держави щодо наповнення етнонаціональної політики економічним змістом, вимоги меджлісу щодо визнання офіційного статусу кримських татар як корінного народу України, визнання меджлісу як представницького органу кримськотатарського народу, встановлення квоти представництва кримських

---

¹Про затвердження Порядку надання довготермінового безвідсоткового державного кредиту на індивідуальне житлове будівництво для депортованих осіб, які повернулися в Україну на постійне проживання : постанова Кабінету Міністрів України від 9.08.1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/1447-99-п.

²Там само.

татар у Верховній Раді АР Крим, визнання кримськотатарської мови як офіційної мови автономії не були зняті з порядку денного і залишалися пріоритетними у взаємовідносинах офіційного Києва та кримськотатарської еліти.

За таких обставин був необхідний діалог, віднайдення точок дотику між владою та кримськотатарським рухом, знаходження компромісних рішень, щоб не допустити загострення ситуації. Однак Верховна Рада Криму обрала політику демонстративного ігнорування меджлісу і принципово відмовилася від діалогу з кримськотатарськими лідерами. Вона доручила правоохоронним органам «покласти край» антиконституційній діяльності меджлісу та ОКНР¹. Зі свого боку меджліс відреагував звинуваченням кримської влади у провокуванні міжнаціонального конфлікту. Обопільні закиди лише загострили ситуацію в Криму, спричинили проведення кримськими татарами низки несанкціонованих мітингів, блокування роботи районних державних адміністрацій, судових засідань тощо².

Посилення напруженості в автономії вимагало активізації зусиль офіційного Києва. У результаті проведеного аналізу були зроблено нові акценти в політиці щодо репатріації кримських татар. При цьому враховувалося таке.

По-перше. Тенденція до істотного скорочення бюджетних витрат на програми допомоги депортованим, подальше затягування з вирішенням питання входження меджлісу в політико-правовий простір України, відмова кримського керівництва йти на діалог із кримськотатарськими лідерами створюють передумови до загострення проблеми. Концентрація невирішених

---

¹Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці : зб. документів Автономної Республіки Крим (1989–1999 рр.). – К., 1999. – С. 79.

²Котигоренко В. Кримськотатарські репатріанти: проблеми соціальної адаптації / В. Котигоренко. – К., 2005. – С. 163.

проблем може призвести до соціального вибуху чи міжетнічного конфлікту ззовні.

Додатковим чинником, що призведе до критичного загострення ситуації, може стати втрата кримськими татарами квоти депутатських місць у Верховній Раді АР Крим.

По-друге. Становище, що виникає, потребує активних упереджувальних дій керівництва України. Ураховувалося, що навіть незначні кроки з боку українського керівництва у вирішенні кримськотатарських проблем (як, наприклад, прийняття Постанови Кабінету Міністрів України № 636) здатні істотно зменшити соціальну напругу в кримськотатарському середовищі.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що об'єктивна неможливість збереження відповідних обсягів бюджетного фінансування повернення і розселення кримських татар ситуативно призвела до активізації зусиль українського керівництва у вирішенні питань політико-правового характеру. Можна припустити, що не останньою чергою це стало наслідком неефективності роботи Республіканської комісії у справах депортованих народів Криму, рішення якої здебільшого залишалися на папері.

При цьому необхідно зауважити, що 3 червня 1997 р. до Президента України Л. Кучми звернувся М. Джемільєв з листом, у якому, зокрема, ішлося: «существенным прогрессом явилось бы создание специальной Рабочей группы при Президенте Украины по комплексу вопросов, связанных с возвращением, обустройством и восстановлением прав крымскотатарского народа в Украине¹.

Зважаючи на зазначене, в Адміністрації Президента України була створена Робоча група з підготовки пропозицій щодо вирішення питань,

---

¹Лист Голови Меджлісу М. Джемільєва Президенту України Л. Кучмі від 3 червня 1997 р. // Документи та матеріали Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України. – Поточний архів меджлісу кримськотатарського народу.

пов'язаних із поверненням депортованих кримських татар і їх інтеграції в українське суспільство. Керівником Робочої групи було призначено Главу Адміністрації Президента України Є. Кушнарєва. У складі групи діяло три підгрупи. Перша – з підготовки пропозицій щодо вирішення питань, пов'язаних із поверненням депортованих кримських татар, у політико-правовій сфері. Друга – з підготовки пропозицій щодо вирішення питань, пов'язаних із поверненням депортованих кримських татар, у соціально-економічній сфері. Третя – з підготовки пропозицій щодо вирішення питань, пов'язаних із поверненням депортованих кримських татар, у гуманітарній сфері. До компетенції Робочої групи відносився:

- аналіз чинників, що об'єктивно дають підстави для протестів кримських татар, які сприяють нагнітання ситуації;
- вироблення пропозиції щодо методів ефективного протистояння радикалізації кримськотатарського руху;
- забезпечення координації центральних органів влади, що здійснювалася з метою запобігання наслідків чеченського конфлікту в Україні;
- удосконалення механізму постійного діалогу між державними органами та лідерами кримських татар, а також солідарної відповідальності за ситуацію, що виникає;
- координація роботи щодо розроблення Концепції етнополітики України¹.

Паралельно пропозиції меджлісу щодо створення консультативно-дорадчого органу кримських татар відпрацьовувалися і в Кабінеті Міністрів

---

¹ Протокол першого засідання Робочої групи з підготовки пропозицій щодо вирішення питань облаштування депортованих і їх інтеграції в українське суспільство від 20 квітня 1998 р. // Документи та матеріали Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України. – Поточний архів меджлісу кримськотатарського народу.

України. На основі проведеного вивчення наведемо основні етапи такої роботи.

11 серпня 1995 р. Кабінет Міністрів України у Постанові № 636 визнав необхідність визначення статусу меджлісу кримськотатарського народу в політико-правовому полі України.

14 листопада 1995 р. Рада національної безпеки при Президентові України підтвердила необхідність цього рішення.

23 листопада 1995 р. Робоча група при Міністерстві юстиції підготувала проект указу Президента України з цього питання.

23 серпня 1996 р. заступник Голови Верховної Ради Автономної Республіки Крим Р. Чубаров направив Президенту України лист із проханням розглянути це питання. На листі є резолюція Президента України: «Курасу І. Ф. – ДО ВИКОНАННЯ, Горбуліну В. П. – КОНТРОЛЬ» 9 листопада 1996 р. віце-прем'єр-міністр України І. Курас направив відповідне доручення Держкомнацміграції України (В. Явтухові), Міністерству юстиції України (С. Головатому), міністру закордонних справ України (Г. Удовенко) і Раді міністрів Автономної Республіки Крим (А. Демиденко)¹.

Результатом цієї роботи став Указ Президента України Л. Кучми «Про Раду представників кримськотатарського народу» від 18 травня 1999 р. У ньому, зокрема, говорилося: «з метою більш оперативного вирішення політико-правових, соціально-економічних, культурних та інших проблем, пов'язаних з адаптацією та інтеграцією депортованого кримськотатарського народу в українське суспільство, невизначеністю правового статусу

---

¹ Щодо проблем, порушених у резолюції мітингу протесту кримських татар, та можливостей їх вирішення від 23 серпня 1996 р. // Документи та матеріали Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України. – Поточний архів меджлісу кримськотатарського народу.

меджлису, обраного курултаєм кримськотатарського народу, відповідно до пункту 28 статті 106 Конституції України (254к/96-ВР) постановляю.

1. Утворити при Президентові України Раду представників кримськотатарського народу як консультативно-дорадчий орган.

2. Призначити Джемілева Мустафу головою Ради представників кримськотатарського народу»¹.

Перед Радою були поставлені такі завдання: аналіз і прогнозування політико-правових, соціально-економічних, культурних та інших питань, пов'язаних із поверненням, облаштуванням, адаптацією депортованого кримськотатарського народу та його інтеграцією в українське суспільство. Підготовка та внесення пропозицій Президентові України щодо вирішення цих проблем, а також із питань фінансування державних та республіканських програм, пов'язаних із поверненням в Україну, визначення пріоритетних напрямів використання коштів на такі цілі. Участь у розробленні проектів законодавства України та державних програм із питань, пов'язаних із поверненням, облаштуванням, адаптацією депортованого кримськотатарського народу та його інтеграцією в українське суспільство і збереження його етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності. Аналіз стану виконання законів України, актів Президента України та Кабінету Міністрів України, а також нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим і рішень Ради міністрів Автономної Республіки Крим з питань, пов'язаних з поверненням, адаптацією депортованого кримськотатарського народу та його інтеграцією в українське суспільство. Рада у процесі виконання покладених на неї завдань взаємодіє з центральними та місцевими органами виконавчої влади, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, Робочою групою з підготовки пропозицій

---

¹Про Раду представників кримськотатарського народу : Указ Президента України від 18.05.1999 р. № 518/99 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uazakon.com/document/spart58/inx58660.htm>.

щодо вирішення питань, пов'язаних з поверненням депортованих кримських татар, іншими консультативно-дорадчими органами при Президентові України. Рішення Ради мають рекомендаційний характер. Особливо слід підкреслити, що робота зазначеного органу була не формальною. Її засідання проходили 3-4 рази на рік за участю Президента України Л. Кучми, керівників Кабінету Міністрів України, міністерств і відомств¹.

Загалом за час роботи Ради було проведено чотири засідання, на яких ухвалено майже 60 доручень Президента з поточних політичних питань АР Крим та з проблем облаштування репатріантів, збереження культурної спадщини тощо².

Результатом роботи Ради представників кримськотатарського народу та зазначеної вище Робочої групи стала підготовка Указу Президента України «Про заходи щодо соціально-економічного розвитку Автономної Республіки Крим та міста Севастополя». Цей Указ був найбільш системним і комплексним документом, який офіційний Київ прийняв стосовно АР Крим. На його виконання було досягнуто суттєвих позитивних зрушень у всіх сферах життєдіяльності півострова, у т.ч. й щодо розв'язання проблем депортованих кримських татар³.

---

¹Положення про Раду представників кримськотатарського народу : указ Президента України від 7.04.2000 р. № 573 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/573/2000>

²Тищенко Ю. Безпорадна Рада. Парадокси нинішнього діалогу влади та кримських татар [Електронний ресурс] / Ю. Тищенко. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/09/2/5349052/>

³Про заходи щодо розв'язання політико-правових, соціально-економічних та етнічних проблем в Автономній Республіці Крим : постанова Кабінету Міністрів України від 11.08.1995 р. № 636 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/636-95-п>

Узагальнюючи, можна стверджувати: не зважаючи на те, що так і не було ухвалено закон про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою, який мав окреслювати статус таких осіб і гарантії держави щодо відновлення їхніх прав, а також визначати принципи державної політики центральних органів влади, місцевого самоврядування у цій сфері, зусилля Президента України демонстрували наявність в Українській державі політичної волі до розв'язання питань кримськотатарської спільноти.

Разом з тим альтернативою такої політики Президента України Л. Кучми стали дії голови ВР АР Крим Л. Грача та лівої частини депутатського корпусу автономії. Наприкінці квітня 1999 р. відбулася зустріч Л. Грача з кримськотатарськими аксакалами. На ній було сформовано постійно діючий орган при Голові Верховної Ради АР Крим, до якого увійшли «14 найбільш поважних і таких, що заслуговують на довіру представників кримськотатарського народу із різних регіонів Криму»¹. Головною метою цього органу мала стати інтеграція кримських татар у кримське суспільство, вирішення питань облаштування і працевлаштування депортованих, що мало сприяти забезпеченню міжнаціональної стабільності в Криму.

Виступаючи на цьому засіданні, Л. Грач зазначив, що меджліс обрав шлях створення політичної та міжетнічної напруги, а «рада аксакалів» – об'єднання зусиль задля конструктивного вирішення проблем кримських татар, що повертаються з депортації².

Наступним кроком цієї політики стало проведення у травні 1999 р. «круглого столу» за участю членів «ради аксакалів». На ньому прозвучала серйозна критика форм і методів роботи меджлісу. Зокрема, ішлося про те,

---

¹ Мамыко Г. Памяти жертв депортации / Г. Мамыко // Крымские известия. – 1999. – 28 апреля. – № 83–84. – С. 2.

² Там само.

що функціонери меджлісу організовуючи протестні заходи, шантажують тих, хто не записується для участі у них, нагадуючи, що їм доведеться звернутися в меджліс за довідкою щодо викупу квартири, наявності земельної ділянки тощо. Підкреслювалося, що на сьогодні кримські татари повністю залежні від меджлісу, який замість вирішення проблем облаштування та повернення із депортації іншої частини кримськотатарського народу, головну увагу акцентує на правових питаннях, сприяє формуванню антиросійських настроїв у Криму¹.

Знаковим у цьому плані було звернення «ради аксакалів» до Президента України Л. Кучми. Наведемо його дослівно: «У зв'язку з погіршенням соціально-економічного становища кримськотатарського народу, для забезпечення міжнаціонального миру і злагоди в Криму, вважаємо за необхідне негайно вирішити наступні питання, які не потребують матеріальних затрат.

1. Розробити і прийняти Закон України «Про повну реабілітацію незаконно депортованого кримськотатарського народу і відновлення його прав».

2. Розробити та прийняти закон про національну політику в Україні.

3. Розробити та прийняти на рівні Закону України програму повернення та облаштування депортованого кримськотатарського народу.

4. Забезпечити пропорційне представництво кримських татар у виконавчій владі в Криму з обов'язковим закріпленням посад Голови Ради міністрів, міністрів будівництва, агропромислового комплексу, перших заступників міністрів народної освіти, охорони здоров'я, культури, першого

---

¹ Выражаем протест // Крымские известия. – 1999. – 14–15 мая. – № 95–96. – С. 3.

заступника начальника Головного управління МВС України в Криму за фахівцями з числа кримських татар¹.

5. Розробити та внести поправки до Конституції України:

- про обрання депутатів з числа кримських татар до Верховної Ради України за національним багатомандатним округом кількістю не менше 4-х чоловік;
- про обрання депутатів з числа кримських татар до Верховної Ради Автономної Республіки Крим не за квотами, а по одномандатних національним округам в кількості не менше 36% від загального числа депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- відновити Закон України щодо виборів до районних, міських та місцевих рад, відповідний демократичним принципам виборів і такий, що найбільш забезпечує права кримських татар.

6. Вважаємо бажаним вступ України до Європейського банку реконструкції та розвитку для отримання суттєвої валютної допомоги від міжнародного товариства і спонсорів на повернення та облаштування кримських татар.

7. Централізувати і контролювати державну й гуманітарну допомогу міжнародного співтовариства кримським татарам Верховної Ради Автономної Республіки Крим спільно з громадськістю кримських татар.

8. Зобов'язати Верховну Раду Автономної Республіки Крим планувати і контролювати використання бюджетних коштів, виділених Україні на вирішення проблем кримських татар»¹.

---

¹ Обращение к Президенту Украины совета аксакалов при Председателе Верховной рады Автономной Республики Крым от 7 мая 2001 г. // Документи та матеріали Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України. – Поточний архів меджлису кримськотатарського народу.

Таким чином, аксакали не вимагали визнання кримськотатарського народу корінним народом Криму, а курултаю та меджлису органами національного самоврядування.

Але головним месиджем цієї політики став виступ Л. Грача на зустрічі з представниками місії міжнародних донорських організацій та представників ООН, що відбулася у Криму 10 червня 1999 р. Його суть зводилася до того, що процес політичної інтеграції депортованих кримських татар, визначення його змісту й методів має належати лише Криму. При цьому, за жодних обставин не може йтися про кримськотатарську автономію і визнання меджлису як органу самоврядування.

Л. Грач розкритикував створення Президентом України Л. Кучмою Ради представників кримськотатарського народу у склад якої увійшли лише члени меджлису, мотивуючи свою позицію тим, що «до її складу треба було увести представників усіх громадських формувань (а їх близько 50) і не тільки кримських татар, а включити до її складу представників інших депортованих народів»².

Зрозуміло, що такий відкритий антипрезидентський виступ не можна пояснити лише амбіціям самого Л. Грача, який позиціонував себе у підлеглих засобах масової інформації не тільки як лідер Криму, а і як геополітичний стратег. Така політика базувалася передусім на підтримці Москви та проросійських громадсько-політичних угруповань.

---

¹Обращение к Президенту Украины совета аксакалов при Председателе Верховной рады Автономной Республики Крым от 7 мая 2001 г. // Документи та матеріали Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України. – Поточний архів меджлису кримськотатарського народу.

² Выражаем протест // Крымские известия. – 1999. – 14–15 мая. – № 95–96. – С. 3.

Цей аспект не залишився непоміченим і офіційним Києвом. За часів керівництва Адміністрацією Президента України В. Медведчуком статус Ради представників кримськотатарського народу поступово зменшувався. На основі систематизації отриманої автором інформації ця тенденція обґрунтовувалася таким. Від початку діяльності Ради її статус був штучно завищений. До цього призвела практика проведення її засідань виключно за участю Президента України, яким, власне, й обмежувалася робота Ради. Сама по собі вона ніколи не працювала, що цілком улаштувало лідерів меджлису, оскільки такий стан справ давав їм змогу наблизитися до державної влади і водночас перекладати на неї відповідальність за вирішення конкретних питань. Своєю чергою, керівництво Криму постійно розігрувало «кримськотатарську карту» для зміцнення своїх політичних позицій на півострові, а розв'язання питань облаштування депортованих знову-таки переадресовувало Главі держави, центральним органам виконавчої влади.

Загалом ішлося не про зміну офіційного статусу Ради, а про приведення його у відповідність до чинного Положення і переведення роботи Ради на місцевий рівень.

Таким чином, лінія конфліктогенності при формуванні етнонаціональної політики стосовно депортованих між офіційним Києвом і Сімферополем була складником протиріч у процесі унормування взаємин між центром та автономією. Як в Україні, так і поза її межами існували політичні сили, зацікавлені в нагнітанні деструктивних процесів і в АР Крим, і в Україні загалом.

Наслідком цих процесів було прийняття Верховною Радою АР Крим Акта про державну самостійність Республіки Крим та Конституції Республіки Крим, якими півострів фактично проголошувався як самостійне державне утворення і, по суті, вийшов поза межі правового поля України.

Зазначені процеси завершилися перемогою Ю. Мешкова на президентських виборах (його підтримали 72,9% виборців, які взяли участь у голосуванні) та блоку «Росія» (на виборах до Верховної Ради АР Крим

отримали 70% місць у ВР Криму). Головними тезами їхньої виборчої програми були: подальший розвиток державності Криму; самостійна зовнішня політика, подвійне громадянство; воз'єднання Криму з Росією¹. Таким чином, реально постало під сумнів питання про майбутнє існування України як незалежної держави.

Перелом у відносинах між центром і автономією намітився після ліквідації в березні 1995 р. інституту президентства в Криму та скасування низки законів Республіки Крим, які фактично проголошували її самостійним утворенням. Зокрема, було скасовано Конституцію АР Крим у редакції від 6 травня 1992 р. Зазначимо, що з 97 нормативно-правових актів, ухвалених Верховною Радою Криму, постановами Верховної Ради України було скасовано 48 як такі, що суперечили українському законодавству².

Черговий етап розвитку взаємин між офіційним Києвом і Сімферополем ознаменувався побудовою вертикалі української виконавчої влади в Криму та поступовим згасанням т.зв. війни законів і протистояння постанов. У березні 1994 р. президентським указом було призначено представника Глави держави в Криму, хоча Закон України «Про Представництво Президента в Автономній Республіці Крим» було ухвалено ще 1992 р. Верховна Рада АР Крим отримала право призначати та звільняти глав уряду за згоди Президента України. Це положення пізніше було включено до ст. 136 Конституції України та введено до Конституції АР Крим. А в Указі Президента України «Про органи державної виконавчої влади Автономної Республіки Крим» від 19 серпня 1995 р. ішлося про створення на півострові

---

¹Політичні процеси в АРК: етапи розвитку та основні тенденції // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 4 (16). – С. 5.

² Чумак В.А. Україна і Крим: спільність історичної долі: монографія / Чумак В.А. – Вид. 2-ге, переобл. й доповн. – К.: ВПЦ АМУ, 2013. – С. 94.

державних районних адміністрацій, підпорядкованих уряду Криму, Кабінету Міністрів України та Президентові України¹.

Такий устрій фактично включав Крим до загальної уніфікованої системи влади в Україні, у якій влада автономії має більш широкі повноваження, ніж влада областей.

На цьому тлі процеси репатріації кримських татар виглядали неоднозначно. Ось як оцінював їх меджліс кримськотатарського народу: у 1993 р. після низки акцій громадянської непокори, організованих кримськими татарами, Верховна Рада Автономної Республіки Крим колишнього складу вступила в переговори з представниками меджлісу кримськотатарського народу з питань щодо гарантованого представництва кримських татар у майбутньому кримському парламенті. Унаслідок переговорів був прийнятий додатковий закон про вибори, відповідно до якого кримські татари, голосуючи в окремому національному окрузі, обрали 14 своїх депутатів (фіксована квота) за пропорційною системою.

Недоліками цього рішення були:

- його тимчасовий характер (у даному випадку обрання на термін одного скликання);
- його недостатність, оскільки 14 голосів кримських татар із 98 (як засвідчила практика) є недостатніми для ефективного представництва та захисту інтересів кримськотатарського народу.
- Водночас участь депутатів від кримських татар стала важливим стабілізуючим чинником у діяльності кримського парламенту. Практично тільки фракція Курултаю кримськотатарського народу з першого дня роботи Верховної Ради Автономної Республіки Крим послідовно відстоювала територіальну цілісність і державний суверенітет України.

---

¹Котигоренко В. Кримськотатарські репатріанти: проблеми соціальної адаптації / В. Котигоренко. – К., 2005. – С. 163.

У січні 1995 р. Верховна Рада Автономної Республіки Крим прийняла додатковий закон про вибори голів і депутатів місцевих рад.

Відповідно до нього у разі, коли кількість виборців – кримських татар – у певній територіальній одиниці була достатньою для обрання хоча б одного депутата відповідного рівня, для них створювалася необхідна кількість окремих виборчих округів. Була проведена майже вся попередня організаційна робота: позначено округи, складено списки виборців, створено виборчі комісії. Рішенням Верховної Ради України від 17 березня 1995 р. разом з іншими актами автономії був скасований і цей закон Автономної Республіки Крим¹. Замість нього у квітні 1995 р. Верховна Рада України прийняла свій варіант додаткового закону, який значно поступався скасованому з таких причин:

- округи для кримських татар створювалися спільно з іншими етнічними групами, раніше депортованими (кримські татари, вірмени, болгари, греки, німці), що спричиняло штучне напруження у відносинах між цими громадами;
- округи створювалися не за основною чисельністю депутатських мандатів, а додатково до них, тобто об'єктивно відсоток представництва зменшувався;
- для формування цих округів було необхідно у стислий термін (2 тижні) зібрати індивідуальні заяви від близько 150 тис. виборців. При цьому кількість заяв була більшою у два-три рази (сільська, селищна, міська, районна ради);

---

¹ По вопросу об обеспечении представительства крымских татар и лиц других национальностей в Верховной Раде Украины, Верховной Раде Автономной Республики Крым и в органах местного самоуправления автономии от 27 сентября 1997 г. // Документи та матеріали Ради представників кримськотатарського народу при Президентіві України. – Поточний архів меджлісу кримськотатарського народу.

- відсутність громадянства України у понад 64 тис. кримських татар виключала їх зі списків виборців, а також істотно зменшувала пропорцію їх представництва в органах влади.

Усе це викликало вкрай негативну реакцію серед кримських татар і призвело до їх відмови від участі у виборах. Результатом цього є фактична непередставленість кримських татар в органах місцевого самоврядування в Автономній Республіці Крим. У місцевих радах автономії є певна кількість депутатів кримськотатарської національності, однак вони обиралися за загальними територіальними округами і не представляють інтереси власне кримськотатарських виборців, а також не відповідають перед ними. Це теж може мати вкрай небажані наслідки¹.

У 1998 р. було ухвалено Конституцію АР Крим. В її основі був статус автономії, закріплений у Конституції України. Крим проголошувався автономною республікою, яка входить до складу суверенної України і хоча не має суверенітету, має самостійність у межах питань її відання. У тексті були відсутні такі поняття, як «держава», «громадянство АРК», «закони АРК», що указували б на наявність статусу суверенного утворення. Саме довкола цих понять тривалий час точилися гарячі суперечки і їх наявність не дала змоги українському парламенту затвердити цей документ.

Детально було розписано повноваження Ради міністрів АР Крим. У ст. 10 Конституції АРК указувалося, що «в Автономній Республіці Крим поряд з державною мовою забезпечується функціонування і розвиток, використання і захист російської, кримськотатарської, а також мов інших

---

¹ По вопросу об обеспечении представительства крымских татар и лиц других национальностей в Верховной Раде Украины, Верховной Раде Автономной Республики Крым и в органах местного самоуправления автономии от 27 сентября 1997 г. // Документи та матеріали Ради представників кримськотатарського народу при Президентіві України. – Поточний архів меджлісу кримськотатарського народу.

національностей», але російській мові все ж було відведено особливі місце й роль. Російською мовою, на думку авторів Конституції, на півострові можна спілкуватися «у всіх сферах суспільного життя». Стаття 11 регламентувала, наприклад, що «офіційні документи, які посвідчують статус громадянина, – паспорт, трудова книжка, документи про освіту, свідоцтво про народження, про шлюб та інші – виконуються українською та російською мовами, а за клопотанням громадянина – і кримськотатарською мовою»; ст. 12 визначала, що в судочинстві, при нотаріальному провадженні та провадженні у справах про адміністративні правопорушення, наданні юридичної допомоги «використовується українська або за клопотанням учасника відповідного провадження російська мова як мова більшості»; у статті 13 зазначалося, що «поштова і телеграфна кореспонденція від громадян, державних, республіканських, громадських та інших органів, підприємств, установ та організацій приймається для пересилки українською або російською мовами» тощо¹.

Ці положення давали підстави для висновків про те, що питання кримськотатарської мови й задоволення культурних потреб раніше депортованих (не говорячи вже про політичні аспекти кримськотатарського питання), а також проблема механізмів забезпечення представництва в парламенті автономії кримських татар у Конституції АР Крим вирішені не були.

З-поміж іншого, в Конституції автономії не згадувалося і поняття, яке використовувалося у ст. 11 Основного Закону України, – «корінні народи». Натомість у ній виділялися такі соціальні групи, як громадяни, іноземці, особи без громадянства (ст. 6); національності (гл. 3, ст.ст. 14, 38); депортовані з Криму громадяни (ст. 18). Зокрема у ст. 18 (гл. 5) зазначалося,

---

¹ Суспільно-політичні процеси в АР Крим: основні тенденції / Ю. Тищенко, Р. Халілов, М. Капустін ; Український незалежний центр політичних досліджень. – К., 2008. – С. 8.

що Автономна Республіка Крим має брати «участь у розробці реалізації державних програм України щодо повернення депортованих з Криму громадян»¹. Кримські татари залишилися у край незадоволені Основним Законом автономії. Своєю чергою, це гальмувало інтеграцію кримськотатарської спільноти до українського суспільства.

Аналізуючи правове поле облаштування депортованих кримських татар, необхідно зазначити, що попри політичну боротьбу керівництва Верховної Ради АР Крим із кримськотатарським рухом, були і конструктивні зміни, насамперед у сфері нормування процесів репатріації органами влади автономії. З цих питань було ухвалено 73 нормативно-правові акти, у т.ч. Верховна Рада АР Крим ухвалила 4 постанови із соціально-економічних питань; Рада міністрів – 9 постанов і 60 розпоряджень. Зокрема, 25 березня 1993 р. Верховна Рада АР Крим прийняла Постанову «Про відведення землі для розселення депортованих громадян». Ця Постанова передбачала виділення 3,5 тис. га на землі для будівництва багатоповерхових будинків та індивідуального будівництва. Додатково передбачалося за заявками міських і районних виконкомів виділити земельні масиви відповідно до схеми розселення депортованих громадян на території республіки².

Безконфліктне пристосування кримськотатарської спільноти до політико-правового середовища України виявилось неможливим. Низка чинників зумовила створення власних політичних інститутів на етнічній основі (курултай, меджліс). За ініціативи Президента України Л. Кучми вдалося забезпечити новий рівень співробітництва з меджлісом у формі

---

¹ Конституція Автономной Республики Крым [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/krym/show/rb239k002-98> .

²Велігодський В. Сучасні проблеми політико-правового врегулювання питань повернення та облаштування депортованого населення за національною ознакою (1992–1999 рр.) / В. М. Велігодський // Культура народів Причорномор'я. – 2004. – № 52. – Т. 1. – С. 14.

створення Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України як дорадчого органу.

Разом з тим відсутність концепції державної політики у сфері міжнаціональних відносин, неприйняття Верховною Радою України низки законодавчих актів щодо реабілітації кримськотатарського народу вирішальним чином вплинуло на зниження ефективності репатріації. Особливо це виявилось під час загострення відносин між Києвом і Сімферополем.

Високий рівень політизованості кримського суспільства за збереження безлічі негативних антикримськотатарських стереотипів і домислів, що насаджувалися десятиріччями у свідомість кримського населення, давав змогу кримським політикам у відкритій чи завуальованій формах максимально використовувати їх етнополітичному процесі автономії. Це спонукало, скажімо, у виборчому процесі визначатися на користь того чи іншого кандидата обов'язково керуючись його етнічною приналежністю, при цьому поділ відбувався за формулою «кримський татарин або некримський татарин».

Таким чином, багатоаспектність і складність політико-правових проблем інтеграції та адаптації кримських татар потребувала системного підходу до їх вирішення. Водночас практика взаємодії Української держави та органів самоврядування кримськотатарського народу не базувалася на чітко окресленій стратегії інтеграції репатріантів в українське суспільство.

РОЗДІЛ 2

ПРАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ ЩОДО РОЗВ'ЯЗАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОБЛЕМ КРИМСЬКИХ ТАТАР

У травні 1944 р. через незаконні звинувачення із Кримського півострова тоталітарним режимом було депортовано близько 200 тис. кримських татар, відібрано понад 89 тис. будинків, 34 тис. присадибних ділянок, 500 тис. голів великої рогатої худоби, 360 тис. га посівних площ, 360 бджолиних пасік, 40 тис. т сільськогосподарської продукції¹. Примусове переселення людей за національною ознакою здійснювалися у таких жорстких формах, що ставило під загрозу їхнє етнічне існування.

14 листопада 1989 р. Верховна Рада Радянського Союзу прийняла Декларацію «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, яких було піддано насильницькому переселенню, і забезпечення їхніх прав»². На підставі цієї Декларації було прийнято низку нормативних документів, якими регулювалися процеси, пов'язані із поверненням та облаштуванням депортованих, виділялися значні державні кошти. Зокрема, державними органами України та СРСР були затверджені першочергові заходи щодо повернення кримських татар у 1990–1991 рр. Лише на 1991 р. на ці заходи передбачалися державні централізовані

---

¹Беженцы в Крыму и их проблемы на фоне экономического кризиса в государстве // Авдет. – 1996. – 9 грудня. – № 23 (162). – С. 3.

²Кримські татари 1944–1994 рр. Статті. Документи. Свідчення очевидців. – К. : Рідний край, 1995. – С. 272.

капіталовкладення обсягом 210 млн крб, із яких 200 млн планувалося виділити із союзного бюджету, а решта – за рахунок України¹.

Основні напрями розв'язання соціально-економічних проблем депортованих було виписано у Державній програмі повернення кримських татар до Кримської області. Там, зокрема, ішлося про таке: капітальні вкладення, що виділяються на 1990–1991 рр. Кримському облвиконкому мають використовуватися насамперед для нарощування потужностей будівельних підрядних організацій і розвитку бази будівельної індустрії в області. Для розв'язання практичних завдань розміщення і облаштування кримських татар передбачалася низка заходів:

- забезпечення розселення кримських татар, що повертаються, з максимальним урахуванням їхніх побажань;
- розселення має здійснюватися за рахунок відродження покинутих сіл і створення нових населених пунктів;
- при направленні кримських татар у менш заселені райони необхідно використовувати переважно економічні важелі управління, що вимагає прискореного проведення корегування схем районного планування і проектів планування й забудови населених пунктів області².

Із розпадом Радянського Союзу держави-учасниці СНД, на території яких проживали кримські татари, фактично відмежувалися від участі в процесі їх повернення та облаштування. Увесь тягар видатків, пов'язаних із репатріацією, взяла на себе Україна.

Уже з 1992 р. процес облаштування кримських татар почав фінансуватися фактично за рахунок коштів із державного бюджету України.

---

¹ Кримські татари 1944–1994 рр. Статті. Документи. Свідчення очевидців. – К. : Рідний край, 1995. – С. 272.

² Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці : матеріали засідань урядових комісій (1989–2000). – К., 2001. – С. 18–21.

В Указі Президента України «Про фінансування з республіканського бюджету за I квартал 1992 року» від 18 січня 1992 р. Міністерству фінансів України було доручено при доопрацюванні проекту бюджету на 1992 р. передбачити окремо асигнування на здійснення заходів, пов'язаних із поверненням кримських татар на постійне проживання до Криму¹.

У 1992 р. на потреби депортованих із державного бюджету України було виділено понад 10 млрд крб, у 1993 р. – 110 млрд крб, у 1994 р. – понад 1 трлн крб, у 1995 р. – 2 трлн 478 млрд крб².

Починаючи з 1996 р., спостерігається стійка тенденція до зменшення бюджетних асигнувань, які зазвичай виділяються не в повному обсязі. Так, у 1996 р. із запланованих 28 млн грн на капітальні вкладення фактично було профінансовано із держбюджету лише 6,2 млн грн, на соціально–культурні заходи та надання допомоги з передбачених 6 млн грн (бюджет Криму) профінансовано – 3,3 млн грн³.

У цей час лідер меджлісу М. Джемілев неодноразово звертався до Президента України Л. Кучми з проханням збільшити розмір фінансової допомоги на облаштування депортованих. Також це питання системно порушувалося в доповідних записках Ради міністрів АР Крим, Державного комітету у справах національностей до Кабінету Міністрів України та під час засідань Республіканської комісії у справах депортованих народів⁴.

---

¹ Про фінансування з республіканського бюджету за I квартал 1992 року : указ Президента України від 18.01.1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/42/92>.

² Білуха Ю. Аналітично-довідковий матеріал з питань повернення в Україну та облаштування депортованих за національною ознакою / Ю. Білуха // Кримські студії. – 2000. – № 1. – С. 15.

³ Там само.

⁴ ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 15, спр. 5298, арк. 84.

Так, 28 березня 1997 р. Голова Ради міністрів АР Крим А. Демиденко звернувся до Прем'єр-міністра України П. Лазаренка з проханням про виділення в 1997 р. із державного бюджету України 70 млн грн на капітальне будівництво і 20 млн грн на соціально-культурні заходи згідно з програмою облаштування депортованих. У квітні 1997 р. голова меджлісу М. Джемілев у листі до Президента України Л. Кучми зазначав, що, не дивлячись на доручення Прем'єр-міністра України врахувати зазначені витрати у проекті Державного бюджету на 1997 р., на капітальні вкладення було виділено 9 млн грн, а на соціально-культурні заходи – 5 млн грн¹.

У 1997 р. ситуація з фінансуванням дещо поліпшилася. Із запланованих у Державному бюджеті 13,3 млн грн було профінансовано 12,85 млн грн, що становило майже 97%².

Водночас згідно з Програмою першочергових заходів щодо розселення та облаштування депортованих кримських татар та осіб інших національностей, які повернулися та проживають в Автономній Республіці Крим, загальна вартість робіт для забезпечення потреб депортованих становила близько 3,5 млрд грн³.

---

¹ Звернення голови Меджлісу кримськотатарського народу М. Джемілева до Президента України Л. Кучми від 15 квітня 1997 р. // Документи та матеріали Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України. – Поточний архів меджлісу кримськотатарського народу.

² Білуха Ю. Аналітично-довідковий матеріал з питань повернення в Україну та облаштування депортованих за національною ознакою / Ю. Білуха // Кримські студії. – 2000. – № 1. – С. 14–15.

³ Програма першочергових заходів щодо розселення та облаштування депортованих кримських татар і осіб інших національностей, які повернулися та проживають в Автономній Республіці Крим [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/331-96-п>.

Найбільш гострою для депортованих була проблема забезпечення житлом. За рахунок державних капіталовкладень у 1991–1996 рр. було введено в експлуатацію близько 3 тис. м² житла та викуплено 287 будинків і квартир. Проте це надало можливість розв'язати житлову проблему лише 12 тис. громадян. Через брак коштів наприкінці 1996 р. десятки об'єктів житлового будівництва було законсервовано. Тільки вартість незавершеного будівництва, фінансованого Рескомнацем, становила понад 80 трлн крб. У черзі на отримання житла у виконкомах перебувало понад 14 тис. сімей. Майже 20 тис. індивідуальних забудовників не були спроможними завершити почате будівництво. У результаті, за інформацією Ради міністрів АР Крим, 100 тис. депортованих не мали власного житла, проживали у гуртожитках, у родичів, у приватних квартирах, а близько 50 тис. осіб – у недобудованих будинках.

Для забезпечення потреб депортованих, ураховуючи індивідуальних забудовників, необхідно було побудувати майже 2 млн м² житла (за 1991–1996 рр. побудовано близько 300 тис. м²), прокласти понад 2,5 тис. км² інженерних мереж, створити до 30 тис. нових робочих місць, увести в експлуатацію понад 100 об'єктів соціально-культурної сфери¹.

29 травня 1996 р. Кабінетом Міністрів України ухвалюється Постанова «Про затвердження порядку забезпечення депортованих осіб та членів їх сімей, які повертаються в Україну, житлом, збудованим за рахунок цільових державних капіталовкладень», у якій регламентується процес організації квартирної обліку місцевими органами самоврядування за місцем їх

---

¹ Звернення голови Меджлісу кримськотатарського народу М. Джемілева до Президента України Л. Кучми від 15 квітня 1997 р. // Документи та матеріали Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України. – Поточний архів меджлісу кримськотатарського народу.

реєстрації незалежно від наявності прописки та постійного проживання на відповідній території¹.

1 липня 1996 р. у першого віце-прем'єр-міністра України В. Дурдинця відбувається нарада з питань виконання рішень уряду України стосовно повернення, розселення та облаштування в Автономній Республіці Крим депортованих кримських татар, болгар, вірмен, греків та німців. У протокольному рішенні наради, зокрема, зазначалося що уряд АР Крим майже не займається питаннями облаштування депортованих осіб різних національностей, які повернулися та проживають у Криму, переклавши цю проблему на уряд України. Існують порушення платіжної дисципліни, слабка виконавська дисципліна і пасивність, поверхове ставлення з боку органів виконавчої влади автономії до потреб депортованих осіб, утриманські настрої, намагання розв'язати загальнокримські проблеми за рахунок коштів, що виділяються з державного бюджету України на заходи для облаштування депортованих².

Така ситуація вимагала корекції процесу репатріації депортованих. На засіданні Республіканської комісії у справах депортованих, що відбулося 8 грудня 1997 р., було розглянуто питання про виконання урядових рішень щодо розв'язання проблем кримських татар. Рішенням Комісії доручалося:

- Мінекономіки України передбачити на 1998 р. виділення лімітів централізованих капіталовкладень для облаштування депортованих осіб у межах коштів, передбачених Постановою Кабінету Міністрів України від 18 березня 1996 р. № 331;

---

¹Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці : зб. документів (1941–1998). – К. : Абрис, 1999. – С. 150.

²Там само. – С. 152.

- Мінфіну під час уточнення Бюджету України на 1998 р. урахувати пропозиції щодо фінансування соціально-культурної мережі для потреб депортованих осіб у сумі 15,5 млн грн¹.

Ці та інші кроки органів державної влади у середині 90-х років надали можливість поліпшити практику розв'язання проблем життєдіяльності репатріантів.

Разом з тим проведений аналіз дає підстави говорити, що ці зусилля не повною мірою забезпечили позитивну динаміку процесу облаштування депортованих. Наприкінці 90-х років майже кожний другий репатріант не мав власного житла. Забезпеченість електроенергією населених пунктів, де проживали кримські татари, становила 75%, водопостачанням – 27%, рівень газифікації не перевищував 3%. Рівень безробіття кримських татар становив майже 50%, що утричі перевищував загальний рівень у автономії. Аналіз динаміки небезпечних захворювань свідчить про те, що кримські татари становили основну групу ризику за низкою з них².

Гостроти цій проблемі додавало і те, що бюджетні кошти, які спрямовувалися на облаштування депортованих, використовувалися неефективно. За результатами перевірки Рахункової палати України щодо цільового використання коштів державного бюджету, призначених на фінансування заходів, пов'язаних із поверненням кримськотатарського народу та осіб інших національностей, які були незаконно депортовані з України, було зазначено, що значну частку у спорудженні житла займало будівництво за пайовою участю. Фактично це було безвідсотковим

---

¹Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці : зб. документів (1941–1998). – К. : Абрис, 1999. – С. 150.

²Щодо кримськотатарських питань. 29 квітня 2001 р. №28-1291/2 // Документи та матеріали Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України. – Поточний архів меджлісу кримськотатарського народу.

кредитуванням комерційних будівельних організацій, оскільки договори на пайову участь замовники укладали на заздалегідь не вигідних для них умовах або передбачаючи штрафні санкції, що давало змогу недобросовісним підрядникам по 5-6 років не виконувати договорів. Значні кошти цільових капітальних видатків щорічно неефективно витрачалися на утримання побудованих і прийнятих державною комісією об'єктів у зв'язку зі зволіканням місцевих органів виконавчої влади та експлуатаційних комунальних служб із прийняттям їх у своє відання. Так, станом на 1 січня 2000 р. таких об'єктів житлового, соціально-культурного та побутового призначення було 156, на утримання яких тільки за 10 місяців 2000 р. використано 7,3 тис. грн. Зокрема, енергетичні мережі, побудовані та прийняті державною комісією ще у 1995 р., до цього часу не взято на обслуговування виробничо-енергетичним об'єднанням «Крименерго»¹.

Водночас поліпилася динаміка фінансування житлового будівництва за рахунок бюджетних коштів Рескомнацу. Якщо на спорудження житла у 1998 р., було виділено 9,89 млн грн, у 1999 р. – 13,2 млн грн, то у 2001 р. сума становила 31,01 млн грн. Більш наочно практика спорудження житла виглядала таким чином: якщо у 1998 р. було споруджено 76,1 м² житла, то у 2000 р. – 24, 8 тис. м².

---

¹Про результати перевірки цільового використання коштів державного бюджету, призначених на фінансування заходів, пов'язаних з поверненням кримськотатарського народу та осіб інших національностей, які були незаконно депортовані з України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/printable_article/154877;jsessionid=EB2721522325E89FF5A88FD18A8182B1.

²Гафаров Э. Мечтаю о времени, когда отпадет необходимость в термине «депортированные» / Э. Гафаров // Крымская правда. – 2001. – 18 мая. – № 88. – С. 2.

Посилила цю тенденцію Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Програми розселення та облаштування депортованих кримських татар та осіб інших національностей, які повернулися в Автономну Республіку Крим на постійне проживання на період до 2005 року» від 16 травня 2002 р. У ній підбивалися підсумки зробленого і ставилися завдання органам влади на майбутнє. Ішлося, що станом на 1 січня 2002 р. було забезпечено житлом 145 тис. (55,8%) репатріантів. Для їх облаштування побудовано 2299 тис. м² житла, у т.ч. за рахунок індивідуального будівництва – 1969 тис. м². Для індивідуального житлового будівництва репатріантам було відведено 45964 земельні ділянки, з яких забудовано 19098 (41,5%), у стадії незавершеного будівництва перебуває 21866, решта ділянок не освоюється. За минуле десятиріччя на капітальне будівництво для облаштування репатріантів було витрачено 673,4 млн грн, що дало змогу побудувати 330 тис. м² житла, 3 школи на 940 учнівських місць, прокласти 548 кілометрів водопроводів, 1056 кілометрів ліній електропередачі, 94 кілометри доріг, 33 кілометри газопроводу та ввести в експлуатацію інші об'єкти соціально-культурної інфраструктури¹.

Водночас місця компактного проживання репатріантів забезпечені електроенергією тільки на 85%, водою – на 60%, лише близько 5% мають дороги з твердим покриттям, майже відсутні мережі водовідведення, потребують подальшого розвитку системи транспортного сполучення, телефонізації та радіофікації. Згідно із завданням Програмою передбачалося у 2001–2005 рр. максимально можливе завершення облаштування існуючої системи селищ та мікрорайонів із компактним проживанням репатріантів за існуючої їх чисельності (260,8 тис. осіб). При цьому зазначалося, що навіть

---

¹Збірник нормативно-правових актів, спрямованих на облаштування та задоволення соціально-культурних потреб осіб, депортованих за національною ознакою, та членів їхніх сімей, які повернулися в Україну на постійне проживання. – К., 2004. – С. 116.

при збільшенні (у 1,9 раза) очікуваних середньорічних обсягів капітального будівництва буде неможливим повністю забезпечити репатріантів житлом (за різними варіантами рівень цієї забезпеченості коливатиметься від 88,2 до 91,8%. На одного репатріанта припадатиме 14,2 м² житла, що на 30% менше за існуючий середній показник для всього населення Автономної Республіки Крим і на 42% – для України¹.

Здійснений автором аналіз виконання Програми засвідчив значні розбіжності між запланованими показниками та реальними практиками. Зокрема, за даними Рахункової палати, не було забезпечено заплановане введення в експлуатацію 36 об'єктів, або 43% передбачених у плані капітальних вкладень. 10 об'єктів соціальної інфраструктури, здані в експлуатацію, не функціонують через зволікання з боку експлуатуючих організацій та прорахунки при проектуванні, внаслідок чого понад 5 тис. репатріантів так і не отримують воду й електроенергію. Фінансові ресурси не сконцентровані на об'єктах із високим ступенем готовності. Допускалося щорічне припинення фінансування одних побудов і початок інших, що призвело до розпорошення коштів, неефективного їх використання і, як наслідок, незабезпечення належного надання соціально-побутових послуг репатріантам.

У результаті несвоєчасного освоєння коштів держбюджету (упродовж 3–6 місяців) на загальну суму 25,4 млн грн допущено неефективне управління ними. Виявлені порушення порядку проведення тендерних процедур, державних будівельних норм і вимог законодавства при використанні коштів

---

¹Збірник нормативно-правових актів, спрямованих на облаштування та задоволення соціально-культурних потреб осіб, депортованих за національною ознакою, та членів їхніх сімей, які повернулися в Україну на постійне проживання. – К., 2004. - С. 116.

держбюджету на загальну суму 33 млн грн¹. Наприкінці 2003 р. у черзі на отримання житла залишалися 6750 репатріантів².

Однією з причин невиконання планових показників була неефективність взаємодії центральних органів влади України і автономії у розв'язанні гострих проблем депортованих. Як приклад може слугувати робота Державного комітету у справах національностей та міграції України та Республіканського комітету у справах національностей Ради міністрів АР Крим.

Державний комітет України – головний розпорядник коштів державного бюджету – здійснював реалізацію заходів Програми через Рескомнац, структурний підрозділ Ради міністрів АР Крим, а також через міськради та райдержадміністрації автономії, не підпорядковані Держкомнацміграції. Це унеможливило з боку головного розпорядника коштів забезпечення належного контролю за ефективним використанням коштів державного бюджету, що виділялися на облаштування репатріантів, налагодження системи звітності та забезпечення державного управління коштами.

Будівництво та придбання житла на вторинному ринку здійснювалося Державним комітетом України у справах національностей та міграції згідно з Порядком забезпечення депортованих осіб та членів їх сімей, які повернулися в Україну, житлом, збудованим або придбаним за рахунок бюджетних коштів та Порядку придбання житла для окремих категорій громадян на вторинному ринку у 2004 р., затверджених Постановою

---

¹Чому не виконується Програма розселення та облаштування депортованих кримських татар та осіб інших національностей? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/388238?cat_id=502

²Луканская А. Национальность была их единственным преступлением / А. Луканская // Голос Украины. – 2003. - 17 мая. - № 90. – С. 7.

Кабінету Міністрів України від 17 грудня 2003 р. № 1952¹. З цією метою Комітетом відкореговано план капітальних вкладень на 2004 р.

Крім того, з метою своєчасного та повного освоєння бюджетних коштів, виділених у 2004 р. для репатріантів, Комітетом проведено аналіз перебігу викупу житла в регіонах АР Крим і поданих пропозицій щодо перерозподілу асигнувань між містами та районами автономії. Після погодження з Радою міністрів АР Крим невикористані кошти було перерозподілено між регіонами.

Слід також зазначити, що Комітет за результатами відряджень і здійснених перевірок проаналізував заходи із освоєння бюджетних коштів, спрямованих на будівництво та придбання житла для депортованих осіб автономії, і, крім низки об'єктивних причин ситуації, що склалася з невикористанням значних бюджетних коштів, виявив, що однією з основних є бездіяльність і неорганізованість Рескомнацу АР Крим. Останній як орган виконавчої влади, одним із основних завдань якого є сприяння реалізації державної політики у сфері облаштування депортованих, протягом десяти місяців 2004 р. зосередив свої зусилля не на виконанні Програми, а на листуванні з різними інстанціями щодо доцільності того чи іншого порядку фінансування цих заходів, наполягаючи на спрямуванні коштів державного бюджету безпосередньо через нього, намагаючись перебрати на себе функції головного розпорядника бюджетних коштів².

---

¹Про затвердження Порядку забезпечення депортованих осіб та членів їх сімей, які повернулися в Україну, житлом, збудованим або придбаним за рахунок бюджетних коштів : постанова Кабінету Міністрів України від 17.12.2003 р. № 1952 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1952-2003-п>.

²Середа Г. Щодо сучасного стану реалізації державної політики у вирішенні кримськотатарського питання / Г. Середа // Вісник Державного Комітету з питань національностей та міграції України. – 2004. – № 1. – С. 102–104.

Ураховуючи непідпорядкованість Рескомнацу Держкомнацміграції, останній звернувся до Верховної Ради АР Крим, Ради міністрів АР Крим, Представництва Президента в АР Крим щодо необхідності вжиття ефективних заходів стосовно освоєння коштів, що надходять у регіон на заходи з облаштування депортованих, щодо недопустимості гальмування освоєння коштів з боку Рескомнацу АР Крим.

Загалом у період з 1991 по 2003 рік за рахунок коштів бюджету вдалося забезпечити житлом 30 тис. осіб, а 120 тис. кримських татар завершили будівництво власного житла або придбали житло самостійно¹.

Разом з тим у питанні щодо вирішення проблем фінансово-економічного забезпечення процесу репатріації був і інший вимір. Ідеться, зокрема, про питання пропорційності й соціальної справедливості. Так, на перший погляд сума, що виділялася на облаштування депортованих із Криму народів, була значною. Але поділена на загальну кількість тих, хто повернувся, вона виглядала далеко не такою вражаючою – у середньому трохи більше, ніж 3100 грн на одного репатріанта². До того ж близько 30% виділених державою коштів поверталось до бюджету у вигляді податків. Та й саме фінансування потреб облаштування репатріантів довго не було рівним. Наприклад, у 1995 р. кошторисом витрат із бюджету України на соціально-культурні заходи у зв'язку з поверненням кримських татар було заплановано 254 млрд 522 млн крб, а на заходи, пов'язані з іншими депортованими – 50 млрд 200 тис. крб. З отриманих із бюджету України на лютий 1995 р. 60 млрд крб на названі цілі для кримських татар було виділено 50 млрд крб (83,3%). З отриманих у квітні 1995 р. коштів 42 млрд 220 млн (69,9%) були

---

¹Лойко Л. Державна етнополітика і політична суб'єктивація національних меншин України / Л. Лойко // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку : зб. наук. праць. – Львів, 2006. – Вип. 18. – С. 255.

²Кримські татари 1944–1994 рр. Статті, документи, свідчення очевидців. – К., 1995. – С. 67.

виділені кримським татарам, а 18 млрд 180 млн (30,1%) – вірменам, болгарам, грекам і німцям¹.

Зрозуміло, що з часом такі диспропорції не могли залишитися поза увагою лідерів меджлісу і були використані ними як аргумент у полеміці з владою стосовно питання дотримання справедливості у ставленні до різних етнічних груп. Докори кримськотатарських лідерів були спрямовані не тільки місцевій кримській владі, а й центральній владі в Києві, оскільки остання не втручалася у рішення керівних органів автономії, що порушували пропорційність при розподілі коштів.

У досліджуваній період найбільшого політичного резонансу з-поміж соціально-економічних проблем депортованих набуло земельне питання.

Однією з головних причин земельної проблеми депортованих було рішення Кримського облвиконкому у 1989 р. про заборону прописувати кримських татар, які поверталися до Криму, у Сімферополі й районі, у Великій Ялті, Великій Алушті, Судаку, Феодосії, Євпаторії та Бахчисарайському районі, тобто саме там, де вони жили до депортації.

Зокрема, у 1991 р. Кримською обласною радою народних депутатів затверджено схему розселення репатріантів, згідно з якою в жодній адміністративно-територіальній одиниці частка кримських татар не мала перевищувати 23–25% від загальної кількості населення².

На початку жовтня 1992 р. земельне питання спричинило загострення суспільно-політичної ситуації в Криму. Її витoki меджліс вбачав у тому, що «в 1991 году власти раздали более 150 000 земельных участков лицам, не являющимся крымскими татарами и уже имеющими жилье для

---

¹Економічний контекст соціальної адаптації кримських татар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cidct.info/uk/publications/repatriant/4.html>

²Економічні та правові проблеми соціальної адаптації й інтеграції кримських репатріантів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cidct.info/uk/publications/Etnopolitika/18.html>.

строительства дач. Этого количества хватило бы для расселения всех крымских татар. Однако для крымских татар земля не выделялась. Из 240 новых поселков крымских татар только для одного земля была выделена властями добровольно. В остальных случаях выделение земли оформлялось через один-два года после того, как репатрианты начинали строительство. Очень часто новые поселки разрушались властями насильственно, на том основании, что они были построены «незаконно» (около 20 случаев по Крыму). Иногда поселки сносились по 3 раза. В этих операциях участвовала милиция, вооруженные группы из нетатарского населения. Со стороны крымских татар бывали десятки людей, получивших ранения и травмы, в том числе женщины, дети, старики»¹.

5-6 жовтня 1992 р. у м. Сімферополі відбулися масові порушення громадського порядку, організовані меджлісом, його структурами на місцях і Організацією кримськотатарського національного руху (ОКНР). Численні групи кримських татар здійснили спробу захопити прокуратуру автономії та вчинили погром приміщення Верховної Ради Автономної Республіки Крим. У Постанові Верховної Ради АР Крим «Про ситуацію в Криму у зв'язку з антиконституційною діяльністю «Меджлісу кримськотатарського народу» і організації кримськотатарського руху» від 8 жовтня 1992 р. зазначалося, що «спекуюючи на інтересах кримськотатарського народу, використовуючи для досягнення своїх вузько корпоративних прагнень труднощі у реалізації програми повернення і облаштування в Республіці кримських татар, меджліс і ОКНР з моменту їх створення взяли курс на конфронтацію з органами державної влади і місцевого самоврядування, загострення політичної ситуації і міжнаціональних відношень, ігноруючи при цьому Конституції України та Республіки Крим»².

---

¹ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 15, спр. 3029, арк. 118.

²О ситуации в Крыму в связи с антиконституционной деятельностью «меджлиса крымскотатарского народа» и Организации крымскотатарского

Президія Верховної Ради Криму створила тимчасову слідчу комісію для проведення парламентського розслідування подій, які відбулися 1, 5 та 6 жовтня 1992 р. у Криму. Цим подіям було призначене надзвичайне засідання сесії Верховної Ради Криму 8 жовтня 1992 р., на якому було розглянуто питання про ситуацію в Криму у зв'язку з антиконституційною діяльністю междлісу кримськотатарського народу і Організації кримськотатарського руху (ОКНР). Президія Верховної Ради Криму звернулася також зі спеціальним зверненням до громадян республіки Крим, у якому рішуче засудила протиправні дії «... організовані междлісом та кримінальними елементами»¹.

Отже, з початку процесу репатріації органи влади не віднайшли ефективного алгоритму співпраці з лідерами кримськотатарського руху щодо розв'язання земельного питання. Певну роль відіграло й те, що розпаювання збіглося в часі з початком масового повернення кримських татар, а це означало, що більшість тих, хто поселялися у сільській місцевості, не встигли або не змогли працевлаштуватися в КСП. Не останньою чергою конфліктогенну ситуацію із землею для депортованих ускладнювала і політика органів місцевого самоврядування Криму. В діяльності багатьох із них правозахисні органи віднаходили значні зловживання, як у частині наділення кримчан різних національностей земельними ділянками для індивідуальної забудови та сільськогосподарського виробництва, так і в

національного движения (ОКНД) : постановление Верховного Совета Крыма от 8.10.1992 г. № 167-1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/krym/show/rb0167002-92>.

¹Обращение Президиума Верховного Совета и Совета Министров Крыма к гражданам Республики Крым : сборник нормативных актов Верховного Совета и Правительства Автономной Республики Крым по вопросам возвращения и обустройства депортированных граждан 1992-1995 гг. – Ч. 1. –Симферополь, 1996. – С. 12.

питаннях виділення в курортних та інших зонах землі юридичним особам України й зарубіжжя (переважно російського). До того ж темпи надання кримським татарам земельних ділянок відставали від темпів їх повернення. Так, на липень 1991 р. у Криму мешкало вже 135 тис. кримських татар, з яких 55 тис. повернулися за півтора попередніх роки. За середньої чисельності кримськотатарської сім'ї 4,45 особи, це означало повернення понад 30 тис. сімей. Отримали ж за цей час земельні ділянки під індивідуальну забудову лише 14 тис. сімей¹.

Це спричинило відмову керівництва меджлису від діалогу з представниками органів влади АР Крим. Лунали закликали до акцій масової непокори, загальної мобілізації, створення загонів самозахисту, повернення військовослужбовців кримських татар зі Збройних сил, пікетування приміщень рад народних депутатів усіх рівнів, активізації самозахоплення земель, блокування автомобільних та залізничних доріг².

Здійснюючи цю політику, лідери кримських татар керувалися такими аргументами. У більшості степових районів Криму, де землі вистачало, проблеми не було (у Чорноморському та Ленінському районах на один пай нерідко припадало до 18 га). Проте у чотирьох районах – Сімферопольському, Білогорському, Бахчисарайському та в м. Судак – на один пай припадало, по-перше, значно менше гектара, по-друге, паювання один раз вже відбулося, причому без участі багатьох кримських татар, які хотіли б отримати землю, тож тепер вони ставили питання про перепаювання. Представники кримських татар стверджували, що 70% народу на момент депортації були членами колгоспів, а після депортації навіть не були виключені з них і юридично досі є їх членами. Після повернення вони

---

¹ Самар В. На дикому краю ойкумени [Електронний ресурс] / В. Самар // Дзеркало тижня. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/ARCHIVE/na_dikomu_krayu_oykumeni.html.

² ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 15, спр. 2526, арк. 139.

не могли вступити в КСП, тому що більшість із них ще не були громадянами України, багатьох просто не приймали. Понад те, депортація позбавила народ усього – будинків, майна, роботи. Тому кримські татари наполягали на перепаюванні. Вони не погоджувалися отримати землі з резервних фондів і запасу, куди виділялися ділянки, непридатні для обробки. Наприклад, на думку Ільмі Умерова, заступника глави Бахчисарайської райдержадміністрації, уряд або Президент України мали б ухвалити конкретне рішення, яким зобов'язуть перепаювати землі в Криму або ж припинити процес паювання до того часу, коли буде знайдено прийнятні варіанти¹.

Це давало підстави голові меджлису М. Джемілеву неодноразово звертатися до Президента України Л. Кучми з вимогами відмінити рішення щодо паювання земель і їх перерозподіл за участю кримських татар.

Натомість у центральних органах влади України вважали, що нормативна база, яка регулювала сферу земельних відносин, давала змогу депортованим отримувати земельні ділянки для будівництва, ведення особистого підсобного господарства.

Згідно з Указом Президента України «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» від 8 серпня 1995 р. № 720 паювання земель у Криму було проведено у 227 недержавних сільгоспідприємствах, або 97% господарств, землі яких підлягали паюванню. 202,1 тис. громадян стали власниками сертифікатів на право на земельну частку (пай)².

---

¹Касьяненко М. Крим: передчуття земельних конфліктів ... [Електронний ресурс] / М. Касьяненко // День. – 2000. - 30 березня. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/ru/article/podrobnosti/krym-predchuvstvie-zemelnyh-konfliktov>.

²Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям : указ Президента

На виконання Указу Президента України від 28 червня 1999 р. № 765 земельні ділянки для ведення особистого підсобного господарства отримали 58 тис. депортованих, або 81% від загальної кількості поданих ними заяв. Але слід зазначити, що більшість із депортованих, заяви яких на отримання земельних ділянок було задоволено, не оформляли документи, що засвідчують право на землю. Так, до сільських рад за виписками з відповідних рішень про надання земельних ділянок звернулися лише 4 тис. колишніх депортованих. Міністр економіки АР Крим А. Яценюк причину цього вбачав у відсутності у людей грошей на оформлення свого права на користування землею¹.

У відповідь на загострення земельної проблеми 28 червня 1999 р. було ухвалено Указ Президента України № 765/99, яким передбачалося надання земельних паїв сільським мешканцям – працівникам соціальної сфери та «депортованим громадянам» – за рахунок земель запасу та резервного фонду².

На вирішення земельних питань депортованих був спрямований і Указ Президента України від 3 грудня 1999 р. № 1529 стосовно аграрної реформи, під час здійснення якої реформовано 219 КСП із 220. На їх базі створено 364 нові сільськогосподарські підприємства на основі приватної власності на землю та майно. У місцях компактного проживання кримських татар під час реформування аграрного сектору економіки створювалися нові сільськогосподарські підприємства переважно з числа репатріантів. Це,

---

України від 08.08.1995 р. № 720 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/720/95>.

¹Кулик О. Економіка Криму не терпить шаблону / О. Кулик // Урядовий кур'єр. – 2002. – 21 травня. - № 90. – С. 7.

²Про додаткові заходи щодо задоволення потреб громадян у земельних ділянках : указ Президента України від 28.06.1999 р. № 765/99 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/765/99>.

зокрема, в Первомайському районі – СВК Сари-Баш, «Аграрний», «Кубань Тавриди», «Селяни», «Нектар», ім. Ахмет-хана Султана», «Дружба», «Крилівка», у Ленінському – СВК «Ватан», Роздольненському – СВК «Агай», «Рассвет», Чорноморському – приватне підприємство ім. Велі Ібрагімова.

Новоствореними сільськогосподарськими підприємствами автономії укладено 176,8 тис. договорів оренди часток (паїв) із власниками земельних сертифікатів, що становило 92% від загальної кількості власників – членів цих підприємств¹. За аренду паїв селянам видано грошима, натуральними виплатами та наданням послуг 43,3 млн грн, що становило 66,7% від загальної суми орендної плати².

Отже, на наш погляд, Президентом України Л. Кучмою було здійснено низку заходів у межах існуючого законодавчого поля задля пом'якшення земельної проблеми для депортованих.

Разом з тим, на думку окремих дослідників, нормативні акти Глави держави щодо створення механізму вирішення соціального й міжнаціонального конфлікту було нівельовано тим, що, по-перше, до моменту їх виходу найкращі за якістю ділянки землі вже було розподілено. Місцева еліта з числа керівництва колгоспів і місцеві чиновники отримали в середньому більш як по 25 га найкращих за якістю орних земель, тоді як середня цифра по регіону становила 5–7 га на людину. Більшість колишніх членів колгоспів не мали ресурсів, необхідних для провадження індивідуального селянського господарства, і не мали іншого вибору, крім як віддати свої паї за символічну плату в довгострокову оренду власникам приватних сільськогосподарських підприємств, що виникли на руїнах

---

¹Шахнюк О. Земельный пай не должен быть яблоком раздора / О. Шахнюк // Крымская правда. – 2001. – 5 мая. – № 81. – С. 2.

²Дарг В. Распаевание земли – прогресс или регресс / В. Дарг // Голос Крыма. – 2001. – 17 августа. – № 34. – С. 2.

колишніх колгоспів, або продати свої земельні сертифікати за низькою ціною¹.

Водночас у 2000 р. членів КСП, які одержали право на земельний пай у Криму, нараховувалося 199,3 тис. осіб, зокрема 18346 кримських татар, тобто 9,2% від загальної кількості членів КСП. До середини 1999 р. 191,8 тис. осіб стали власниками сертифікатів на земельний пай, зокрема 16,9 тис. репатріантів (8,8% від загальної кількості тих, хто одержав сертифікати)².

Ще однією проблемою було отримання земельного сертифіката, право на який мали тільки члени кооперативних сільськогосподарських підприємств. Усі кримські татари, які працювали там, змогли скористатися своїм правом. Проте в сільській місцевості проживало чимало кримських татар, які не працювали в КСП (за даними самих кримських татар таких було не менше 70% від загальної кількості кримськотатарського народу), а отже, більшість депортованих та їхніх нащадків не мали права на землю³.

Водночас усупереч чинному законодавству Бахчисарайська районна державна адміністрація дійшла висновків щодо можливості перепаювання сільськогосподарських земель. Тут було встановлено, що при перепаюванні кожний земельний пай у районі в середньому зменшиться на 0,31 га (від 0,18 до 0,97 га на територіях різних сільських рад). За такого перерозподілу

---

¹Богомолів О. Механізми вирішення земельних спорів навколо масових самозахоплень [Електронний ресурс] / О. Богомолів, С. Данилов, І. Семиволос. – Режим доступу: http://cpd.crimea.ua/pdf/2_Mehanizm_ukr_final.pdf

²Семена М. Земля чорна, але вона золото [Електронний ресурс] / М. Семена. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/ECONOMICS/zemlya_chorna,_ale_vona__zolotozlagoda_v_krimu_mozhliva_lishe_za_umovi,_scho_zemlyu__bude_rozdileno_.html.

³Шахнюк О. Земельний пай не должен быть яблоком раздора / О. Шахнюк // Крымская правда. – 2001. – 5 мая. – № 81 (22734). – С. 2.

зберігалися землі резерву та запасу, якими сільські ради могли розпоряджатися у подальшому, у т.ч. для надання землі сільським учителям, медикам, працівникам культури. Крім того, залишалися можливості для подальшого розвитку села, розширення пасовищ тощо.

Обговоренню «Бахчисарайської ініціативи» було присвячено засідання «круглого столу» з теми «Засоби подолання соціальної напруги, яка виникла у Криму у зв'язку з перепаюванням земель», який відбувся 24 квітня 2000 р. у Києві. Під час «круглого столу», організованого Українським фондом підтримки реформ за сприяння партії «Реформи і порядок», дискусія точилася довкола питання про можливість проведення перепаювання ділянок у зв'язку з необхідністю забезпечення землею репатріантів – кримських татар, які мешкають у селах, маючи однакові права з іншими сільськими мешканцями Криму¹.

В органах державної влади АРК «Бахчисарайська ініціатива» мала як прихильників, так і супротивників. Так, категорично проти можливого перепаювання земель у Криму виступав голова Верховної Ради АР Крим Л. Грач. Своєю чергою, голова Ради міністрів АРК С. Куніцин схилився до використання всіх реальних можливостей у наданні репатріантам земельних ділянок, що суттєво відобразиться на зниженні рівня напруження на півострові.

Прикладом цього можуть слугувати березневі події 2001 р. щодо спроби самостійного перепаювання земель КСП «Урожайне». Кримські татари, що проживали у селищі Урожайне Сімферопольського району, пікетували будівлю сільради з вимогою провести перепаювання землі на користь тих депортованих, хто не отримав середнього паю, також зажадали прибуття представників кримської влади і Президента України Л. Кучми, який перебував у Криму на відпочинку. Учасники мітингу заявляли, що у

---

¹Надання землі кримським татарам: чи є вихід [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://cidct.info/uk/studii/4\(2000\)/7.html](http://cidct.info/uk/studii/4(2000)/7.html).

протилежному випадку вони почнуть здійснення низки акцій громадянської непокори, які почалися зняттям і підпалом дверей будівлі сільради. При цьому головними винуватцями несправедливого, за їх словами, розпаювання землі кримські татари вважають голову КСП Віктора Заболотного і главу Сімферопольської райдержадміністрації Володимира Закорецького¹.

Голова кримського уряду С. Куніцин жорстко відреагував на ці події. Він заявив, що сприймає подібні дії, як такі, що можуть призвести до небажаних для автономії наслідків. Зазначивши, що нікому не буде дозволено в Криму розмовляти із владою мовою ультиматумів, він висловив жорстку позицію і з приводу небажання місцевої влади вирішувати земельну проблему².

Загострення земельної проблеми спричинилося і через особливості чинного земельного законодавства та Закону України «Про місцеве самоврядування», які визначали базовим рівнем розпорядження землею найнижчий – сільський і селищний. Органи вищого рівня були позбавлені права скасовувати або опротестовувати рішення нижчих. Зробити це можна лише в судовому порядку і то не завжди, а лише в разі порушення процедури ухвалення рішення. Призначення і мета таких рішень (навіть якщо вони суперечать інтересам місцевої громади) не могли бути причиною для їх скасування.

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що Президент України Л. Кучма намагався мінімізувати протистояння в земельному питанні. Проте кардинальних рішень щодо знаходження законодавчої формули розв'язання

---

¹Алядинова Л. Урожайное – это проблема неместного плана / Л. Алядинова // Голос Крима. – 2001. – 16 березня. – № 12. – С. 2.

²Сергій Куніцин: ми не дозволимо нікому розмовляти в Криму з владою мовою ультиматумів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/ukr/news/sergy_kuntsin_mi_ne_dozvolimo_nkomu_rozmovlyati_z_vladoyu_v_krimu_movoyu_ultimatumv_42210.

проблеми досягти не вдалося. У Верховній Раді України вважали, що перепаювання могло б спричинити зростання соціальної напруженості в регіоні, масового протистояння селян – власників земельних паїв і кримських татар, що на їх претендують. Крім того, коло осіб, яким надається право на земельний пай, може розширюватися лише за рішенням співвласників, тобто членів сільгосп підприємств, яким земля передана у колективну власність. Ухвалення окремого рішення неминує спровокує аналогічні звернення колишніх землевласників, репатрійованих громадян, спадкоємців, селян, що виїхали із села та ін.

На думку кримськотатарської громадськості, розв'язанню проблеми сприяло б прийняття Земельного кодексу України, яким закріплювалися такі правові механізми прийняття рішень щодо наділення громадян України землею (як сільськогосподарчою, так і для житлового будівництва), що забезпечили б, з одного боку, повернення репатріантів у ті населені пункти, звідки їх було депортовано, з другого – тим, хто поселився у сільській місцевості, отримати, нарівні з іншими селянами, земельні паї для ведення господарчої діяльності. Однак Верховна Рада України не проголосувала за це положення.

Таке зневажливе ставлення до вирішення правових аспектів повернення кримських татар і відновлення їхніх прав, помножене на високий рівень корупції серед чиновників усіх рівнів при вирішенні ними земельних питань, доводило до відчаю тисячі репатріантів, які, повернувшись на свою батьківщину, почувалися вкрай обділеними¹.

У зверненні голови меджлісу М. Джемілева до Президента України Л. Кучми від 3 лютого 1997 р. підкреслювалося, що в жодному з чинних

---

¹«Була в них колись чимала земелька, та не стало її...» (Висвітлення подій, оцінки і підходи щодо пошуку шляхів розв'язання існуючих суперечок навколо кримської землі) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://cidct.info/uk/studii/5-6\(2004\)/1.html](http://cidct.info/uk/studii/5-6(2004)/1.html).

законів України, декретів Кабінету Міністрів України та указів Президента України з проблеми приватизації не враховані інтереси кримськотатарського народу та інших осіб, депортованих з України за національною ознакою. Це спричинило те, що близько половини кримських татар, які не змогли отримати громадянство України, а також пенсіонери з числа депортованих були позбавлені можливості брати участь у приватизації державного майна та паюванні землі при здійсненні реформи в АПК.

Лідер меджлісу зазначав, що Кабінетом Міністрів України не виконано пункт 26, абзацу 4 Указу Президента України «Про завдання та особливості приватизації державного майна у 1996 році» від 19 березня 1995 р. № 194/96, у якому доручалося: «подати в установленому порядку проект законодавчого акту про забезпечення участі у приватизації державного майна депортованих осіб, які повертаються в Україну». Понад те, Кабінетом Міністрів України дане питання знято з контролю з огляду на те, що ця проблема буде вирішена в підготовленому Законі України «Про реабілітацію та забезпечення прав осіб, депортованих меншин, що зазнали репресій і були депортовані з території України»¹.

Ураховуючи те, що проекти Указу Президента України та Положення про участь у приватизації підготовлені, узгоджені із зацікавленими міністерствами та відомствами України, Радою міністрів Автономної Республіки Крим й усіма національними товариствами Криму і тривалий час перебувають у Кабінеті Міністрів України та Фонді державного майна України, М. Джемілев закликав Президента України прискорити підписання указу з цього питання².

---

¹Лист голови Меджлісу кримськотатарського народу до Президента України від 3 червня 1997 р. // Документи та матеріали Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України. – Поточний архів меджлісу кримськотатарського народу.

²Там само.

Гострою проблемою була зайнятість депортованих. Із 136 тис. працездатних із числа депортованих осіб постійну роботу мали лише 63 тис. осіб (близько 46%), а рівень безробіття серед них приблизно увосьмого вищий, ніж у середньому по Криму.

В місцях депортації близько 70% кримських татар проживали в містах. Після повернення в Крим понад 72% з них були змушені облаштуватися у сільській місцевості. Це призводило до підвищення рівня безробіття, оскільки значна частина працездатного населення мала працювати не за фахом або не могла знайти роботу. Кримські татари фактично жили за рахунок випадкових заробітків, присадибного господарства, ринкової торгівлі¹.

Складно вирішувалося питання працевлаштування кримськотатарських жінок, здебільшого в державному секторі економіки. При проведенні соціологічних досліджень на цю сферу вказали 72% опитаних жінок. Не маючи обнадійливих перспектив отримати роботу за фахом у державному секторі економіки, жінки змушені були вести підсобне господарство, займатися реалізацією сільськогосподарської продукції та інших товарів на ринках.

Участь жінок у суспільному виробництві відчутно обмежувала багатодітність та незадовільна забезпеченість сіл об'єктами соціально-культурного призначення (дошкільні заклади, загальноосвітні школи тощо). Близько 10 тис. кримськотатарських сімей були багатодітними та потребували передбачену законодавством соціальну допомогу².

---

¹Внутрішні чинники ескалації політичної ситуації в АРК // Національна безпека і оборона. – К., 2001. – № 4 (16). – С. 21.

²Політичні, правові, національні і демографічні проблеми депортованих // Документи та матеріали Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України. – Поточний архів меджлісу кримськотатарського народу.

Труднощі, пов'язані з облаштуванням, призвели до того, що серед кримськотатарського населення рівень захворюваності був значно вищий, ніж у середньому по Криму¹.

Відсутність зайнятості спричиняла (насамперед серед молоді) підвищення рівня алкоголізму, наркоманії, злочинності. При цьому слід зазначити, що зусиль щодо зниження рівня безробіття з боку влади не було насамперед через загальний рівень розвитку продуктивних сил в автономії на тлі кризових явищ в економіці. Впливала на цей процес і відсутність цільової програми працевлаштування депортованих.

У цьому контексті дуже важливою була проблема соціальної адаптації кримськотатарської молоді. Накопичений депортованими негативний багаторічний досвід сформував комплекс образи й недовіри до органів місцевої виконавчої влади. Достатня віддаленість кримськотатарських селищ від міських та районних центрів і повна відсутність шляхів багато в чому обумовлюють відірваність молоді від суспільного, політичного й культурного життя, ускладнюють надання їй соціальної допомоги. Тому рівень звернень кримськотатарської молоді до центрів соціальних служб для молоді залишався низьким.

Ураховуючи це, Державний комітет молодіжної політики, спорту і туризму України розробив галузеву Програму соціальної адаптації кримськотатарської молоді. Програма спрямовувалася на поліпшення соціального становища, соціальну адаптацію та інтеграцію кримськотатарської молоді в українське суспільство.

Основними завданнями Програми стали:

- створення соціальних умов життєдіяльності, гармонійного та всебічного розвитку кримськотатарської молоді, задоволення культурних і духовних потреб;

---

¹ЦДАВО України, Ф. 5233, оп. 2, спр. 264, арк. 88.

- формування активної громадянської позиції кримськотатарської молоді;
- утвердження у кримськотатарському молодіжному середовищі ідеалів духовності, патріотизму, здорового способу життя.

Реалізація цих завдань мала здійснюється у спосіб:

- удосконалення існуючої нормативно-правової бази щодо соціального захисту кримськотатарської молоді й забезпечення її неухильного виконання;
- координації діяльності відповідних органів виконавчої влади та місцевого самоврядування з питань реалізації державної молодіжної політики усіх рівнів, громадських та релігійних організацій, навчальних і культурно-просвітницьких закладів, центрів соціальних служб для молоді, пов'язаної із соціальним становленням кримськотатарської молоді;
- активізація діяльності центрів соціальних служб для молоді, спрямованої на соціальну адаптацію кримськотатарської молоді;
- урізноманітнення форм соціальної роботи з кримськотатарською молоддю, забезпечення доступності й конфіденційності соціальних послуг, індивідуального підходу при їх наданні;
- широкого залучення дитячих і молодіжних організацій до соціальної роботи з кримськотатарською молоддю¹.

Характеризуючи систему соціальної адаптації репатріантів, необхідно зазначити і позитивні тенденції, які стосувалися насамперед людей похилого віку. Прикладом може слугувати створення геронтологічного пансіонату, який було реконструйовано на базі гуртожитку в Сімферополі. Кошти у

---

¹Про затвердження Програми сприяння соціальному становленню та адаптації кримськотатарської молоді на 2002–2005 роки : постанова Кабінету Міністрів України від 25.01.2002 р. № 88 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/88-2002-п>.

розмірі 140 тис. грн на його викуп надало Міністерство соціального захисту України. Для того, щоб занедбана будівля перетворилася в центр, що відповідає останнім вимогам архітектури та будівництва, було витрачено 740 тис. грн. Пансіонат був облаштований сучасним обладнанням, тренажерним залом, кімнатами для відпочинку¹.

Одним із важливих напрямів розв'язання проблем соціальної адаптації депортованих було залучення кримських татар до роботи в органах виконавчої влади та місцевого самоврядування АР Крим. За підрахунками М. Джемилєва, представництво кримських татар у органах влади було удесятеро нижче за відсоткове співвідношення кримських татар до загальної кількості населення Криму, а отже, можна говорити про дискримінацію кримськотатарського народу².

Своєю чергою, в органах влади автономії не вбачали підстав для таких висновків. Станом на 1 вересня 2001 р. в органах виконавчої влади та місцевого самоврядування Автономної Республіки Крим працювало 3557 державних службовців, із яких 180 (5,1%) осіб кримськотатарської національності. Крім того, 328 осіб цієї національності були включені до складу кадрового резерву, що становило 6,2% від загальної кількості осіб, які до нього входили. Порівняно з 1999 р. спостерігалася тенденція до збільшення кількості працюючих осіб кримськотатарської національності в органах виконавчої влади та місцевого самоврядування (майже 1%)³.

---

¹Открыт для одиноких и престарелых из числа крымских татар геронтологический пансионат в Симферополе // Голос Крыма. – 2001. – 5 января. – № 2. – С. 1.

²Отчетный доклад председателя Меджлиса крымскотатарского народа М. Джемилева на 4 сессии III Курултая крымскотатарского народа // Голос Крыма. – 2001. – 12 января. – № 3. – С. 2.

³Про участь депортованих кримських татар в роботі органів виконавчої влади та місцевого самоврядування АР Крим // Документи Ради представників при

Разом з тим у 2001 р. виявили бажання взяти участь у конкурсі на заміщення посад в органах виконавчої влади та місцевого самоврядування 320 осіб різних національностей, які мешкають у Криму, із них усього 12 кримських татар.

У керівництві Ради міністрів Автономної Республіки Крим і апараті Управління справами Ради міністрів Автономної Республіки працювали 4 особи кримськотатарської національності, з них на керівній посаді – виконуючим обов'язки першого заступника Голови Ради міністрів Автономної Республіки Крим – Л. Р. Безазієв.

У міністерствах працювали 15 осіб (із них на керівній посаді – першим заступником міністра палива й енергетики З. У. Рамазанова); у республіканських комітетах – 31 особа (на керівних посадах – З. С. Гафаров – голова Республіканського комітету у справах національностей і депортованих громадян, Д. З. Бекиров – заступник голови Республіканського комітету з фізичної культури і спорту); у районних державних адміністраціях – 81 особа. Із 14 районних державних адміністрацій у восьми працюють кримські татари на керівних посадах.

З 11 міських рад у трьох працюють кримські татари на керівних посадах. Ш. М. Асанов – заступник Судакського міського голови. У 2001 р. заступником Феодосійського міського голови призначений М. І. Веісов (замість З. Д. Куртієва), заступником Євпаторійського міського голови – З. Н. Бекиров.

Загалом (порівняно з 2000 р.) кількість керівників із числа осіб кримськотатарської національності збільшилося на одного першого заступника міністра, трьох заступників голів райдержадміністрацій і двох заступників міських голів.

У 2000 р. в Одеську філію Національної академії державного управління при Президентіві України з 57 осіб вступили 9 (15%) із числа кримських татар, у 2001 р. із 50 осіб – 8 (16%)¹.

У Центрі підвищення кваліфікації державних службовців і керівників державних підприємств, установ і організацій при Раді міністрів АРК у 2000–2001 навчальних роках підвищили кваліфікацію 70 фахівців із числа кримських татар. Розроблено Перспективний план підвищення кваліфікації державних службовців органів виконавчої влади і місцевого самоврядування на 2000–2004 рр. із числа депортованих громадян.

У Фонді майна Автономної Республіки Крим працювали 8 осіб кримськотатарської національності; у силових структурах – 284 особи, з них у органах МВС – 197 осіб, у державній податковій адміністрації – 71 особа, у Головному управлінні СБУ – 6 осіб, у прокуратурі автономії – 10 осіб.

Таким чином, органи влади спростовували твердження лідерів меджлісу про те, що існує систематична практика ігнорування кримських татар під час кадрових призначень у Раді міністрів АР Крим, в органи виконавчої влади та місцевого самоврядування. Подібні звинувачення не мають фактичного підтвердження (жодного негативного прикладу не виявлено), і є безпідставними.

На наш погляд, суть навіть не в полярності оцінок, а в ефективності кадрової політики Української держави щодо кримських татар. Ідеться про відсутність системної підготовки та виховання кадрового резерву із числа депортованих. Не останньою чергою це стало наслідком існуючих у владних структурах міфологем про сепаратизм кримських татар, їх залежність від впливів радикальних ісламістських сил.

---

¹Про участь депортованих кримських татар в роботі органів виконавчої влади та місцевого самоврядування АР Крим // Документи і матеріали Ради представників при Президентіві України від 23 листопада 2001 р. – Поточний архів меджлісу кримськотатарського народу.

Отже, для кримських татар важливим складником репатріації було будівництво житла, об'єктів соціально-культурної сфери та інженерних комунікацій за рахунок коштів, виділених із державного бюджету. У Криму склалася досить розвинута й розгалужена управлінська та будівельна структура для облаштування кримських татар.

Президентом України Л. Кучмою було здійснено низку практичних заходів щодо проведення земельної реформи в АР Крим. Проте вони не вирішили земельного питання депортованих. Вимоги справедливого вирішення земельної проблеми стали однією з головних причин проведення акцій протесту кримських татар у багатьох населених пунктах автономії.

Гострою залишалася проблема працевлаштування депортованих. Підвищення рівня безробіття негативно впливало на соціальну адаптацію переселенців, призводило до загострення криміногенної обстановки в Криму.

Загалом повернення і облаштування депортованих співпало з різким загостренням економічної ситуації в Україні. Безперечно, ця обставина впливала на ефективність дій влади. Разом з тим Українська держава, залишившись наодинці з проблемами депортованих, забезпечила соціально-економічний супровід украї складних і неоднозначних процесів репатріації.

Водночас відсутність системності в діях органів державної влади та належного контролю щодо виконання ухвалених рішень значно зменшували ефективність масштабної роботи.

РОЗДІЛ 3

ЗАХОДИ З ПІДТРИМКИ ТА РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ Й ОСВІТИ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ

Повернення кримськотатарського народу та його інтеграція в українське суспільство – складний і довготривалий процес, неможливий без вирішення низки гуманітарних проблем.

З-поміж них відродження культурно-освітнього життя депортованих є домінантою процесу репатріації, вирішальним чинником формування міжетнічного миру й толерантності в Україні.

Українська держава від початку переселення кримських татар приділяла цьому процесу значну увагу. Ідеться, зокрема, як про політичне визначення пріоритетів у цій сфері, так і ресурсну підтримку ініціатив кримськотатарської інтелігенції, спрямованих на становлення й розвиток культурно-освітніх інститутів.

Наприкінці ХХ ст. в Україні почали закладатися підвалини для розв'язання гуманітарних проблем кримських татар. З-поміж заходів, визначених рішенням кримського облвиконкому від 7 серпня 1990 р., уперше ішлося про будівництво у районах розселення кримських татар об'єктів освіти, охорони здоров'я і культури, створення умов для переїзду до Криму й організації творчої роботи державного вокально-хореографічного ансамблю «Хайтарма», відкриття у Сімферополі у Кримському краєзнавчому музеї відділу етнографії і побуту народів Криму, відділів етнографії у Бахчисарайському історико-культурному заповіднику та Євпаторійському краєзнавчому музеї. Передбачалося організувати підготовку викладацьких кадрів кримськотатарської мови й літератури у Сімферопольському університеті, започаткувати заочне навчання за прискореною програмою

вчителів кримськотатарської мови, забезпечити випуск шкільних підручників кримськотатарською мовою¹.

Результативною щодо вирішення освітянських проблем кримських татар у ці роки була діяльність Міністерства освіти України. Так, на виконання доручення Кабінету Міністрів України від 8 червня 1992 р. № 10756/97 Міносвіти повідомляло, що з метою задоволення освітніх проблем кримських татар у місцях їх компактного проживання забезпечена діяльність 450 факультативних груп із вивчення рідної мови, якими охоплено 5 тис. учнів. У 12 класах чотирьох шкіл кримськотатарська мова вивчається як навчальний предмет, а у 8 – рідною мовою викладаються всі предмети. Близько 30 тис. дітей кримських татар у 1991–1992 рр. навчалися в російськомовних школах. Розпочато роботу зі створення умов для дошкільного виховання дітей кримських татар. У різних районах Криму діє 16 національних груп із рідною мовою виховання та 1 дитячий садок².

Зазначалося, що видання навчальної методичної літератури здійснювалося видавництвами «Освіта» і «Музична Україна», а з січня 1992 р. випуск літератури кримськотатарською мовою здійснює новостворена редакція видавництва «Таврія». Уже видано комплект із семи підручників для першого класу, в т.ч. «Буквар», таблиці з кримськотатарської мови, підручник-словник і хрестоматія для факультативних шкіл. До того ж Сімферопольським університетом підготовлено й видано підручник з історії кримськотатарської літератури, методичний посібник і програму з мови³.

Навчальний процес у школах і факультативних групах забезпечували 140 учителів кримськотатарської національності, з яких 30 мали вищу освіту, а підготовка педагогічних кадрів здійснювалася з 1992 р. у

---

¹Габриелян О. Крымские татары: депортация, возрождение и обустройство / О. Габриелян [и др.]. – Симферополь, 1998. – С. 156.

²ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 15, спр. 5296, арк. 91.

³Там само.

Сімферопольському університеті лише зі спеціальності «Кримськотатарська мова та російська література» кількістю 50 осіб за денною формою навчання і 75 осіб – за заочною. Перепідготовка фахівців із кримськотатарської мови здійснювалася з 1991 р. у Кримському інституті удосконалення вчителів. Щорічно курсами охоплювалося близько 100 осіб¹.

У доповідній записці Кабінету Міністрів України Міносвіти особливо акцентувало увагу на заходах, які планувалося здійснити для забезпечення навчання і виховання кримськотатарською мовою:

- відкрити у 1992–1993 рр. 26 дошкільних закладів на 4,1 тис. місць; протягом 1993-1998 рр. щорічно вводити дошкільні заклади на 5,2 тис. місць;
- розширити мережу класів шкіл із кримськотатарською мовою навчання у 1992–1993 навчальних роках на 12 тис. учнівських місць у 35 сільських школах, протягом 1993–1998 рр. щорічно збільшувати кількість учнівських місць на 4,5 тис.;
- видати до 1996 р. 120 назв підручників і посібників зі щорічним тиражем 370 тис. примірників та обсягом 5 млн аркушів;
- передбачити щорічні витрати на випуск замовлень малотиражних підручників та іншої навчальної літератури в сумі 180 млн крб.;
- забезпечити підготовку вчителів математики, фізики, хімії, біології, географії, історії української мови та літератури, кримськотатарської, російської, іноземної мов, фізичної культури на базі Сімферопольського університету; вчителів початкових класів, музики і музичних керівників та вихователів дошкільних закладів на базі Ялтинського та Сімферопольського педагогічних училищ;

---

¹ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 15, спр. 5297, арк. 92.

- розпочати в Сімферопольському педагогічному училищі підготовку вчителів образотворчого мистецтва та художньої праці;
- організувати у Сімферопольському університеті підготовку вчителів початкових класів із числа випускників педагогічних училищ за денною та заочною формою навчання;
- укомплектувати науково-педагогічними кадрами факультети Сімферопольського університету й відділення Сімферопольського і Ялтинського педучилищ для підготовки фахівців кримськотатарських виховних закладів;
- створити систему методичної служби з питань освіти кримських татар, для чого ввести в районах їх розселення посаду інспектора-методиста відділу освіти районної державної адміністрації;
- вирішити питання підготовки поліграфічних кадрів для автономії у спосіб цільового направлення кримських татар на навчання до Львівського поліграфічного технікуму.

Указувалося, що направлення на роботу випускників із числа депортованих сімей Криму, враховуючи відсутність державного плану розподілу, може здійснюватися за згодою молодого спеціаліста на підставі замовлень підприємств, установ, організацій Республіки Крим¹.

Втілення намірів Міносвіти дали практичні результати. Усього за 1991–1997 рр. кількість дітей, які вивчали кримськотатарську мову, збільшилася з 8868 до 39665 осіб, що дало можливість відкривати класи і школи, у яких навчально-виховний процес повністю або частково відбувався кримськотатарською мовою². Видано комплект підручників для першого класу: самовчитель кримськотатарської мови із двох частин, російсько-кримськотатарський орфографічний і термінологічний словники, підручники

¹ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 15, спр. 5297, арк. 93.

²Там само, арк. 123.

з історії літератури, методичний посібник і програму з кримськотатарської мови для вузів. Станом на січень 2000 р. у Криму діяло 6 шкіл із кримськотатарською мовою навчання, 2 – двомовні, 53 класи з кримськотатарською мовою навчання та 8 двомовних класів¹.

Цей процес регламентувався Програмою формування та розвитку мереж навчальних закладів, класів з кримськотатарською мовою навчання, шкіл та класів з двома мовами навчання (українською та кримськотатарською). Зазначена Програма була затверджена Постановою Ради міністрів Автономної Республіки Крим від 27 серпня 1997 р. та передбачала відкриття до 2005 р. 40 шкіл із кримськотатарською мовою навчання².

Особливо гостро постало завдання створення вищого навчального закладу з підготовки кваліфікованих фахівців із числа кримських татар для системи освіти й національної культури. Таким ВНЗ став Кримський державний індустріально-педагогічний інститут, викладання у якому здійснювалося трьома мовами: українською, російською та кримськотатарською. Крім знання рідної мови, студенти вивчали українську, англійську, російську і турецьку мови. У листопаді 1990 р. у ВНЗ було створено держбюджетну лабораторію з підготовки підручників і навчальних посібників із кримськотатарської мови та літератури, а у 1993 р. згідно з постановою Ради міністрів Криму відкрито навчально-педагогічне

---

¹Білуха Ю. Аналітично-довідковий матеріал з питань повернення в Україну та облаштування депортованих за національною ознакою осіб / Ю. Білуха // Кримські студії : інформаційний бюлетень. – 2000. – № 1 – С. 18.

²Концепція освіти кримськотатарською мовою в Автономній Республіці Крим [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.crimea.ua/textdoc/ua/5/act/1915pr.pdf>.

видавництво «Крымучпедгиз», головним завданням якого стало забезпечення підручниками і навчально-методичною літературою шкіл і ВНЗ Криму¹.

Ще одним важливим компонентом розвитку гуманітарної сфери стало затвердження у грудні 1995 р. Програми цільової підготовки та перепідготовки національних кадрів для соціально-культурної сфери АР Крим. Згідно з нею у Сімферопольському державному університеті зі спеціальності «Філологія» розпочалася підготовка фахівців кримськотатарської мови й літератури кількістю студентів 248 осіб на денній та 246 осіб на заочній формах навчання. На усіх спеціальностях навчалася близько 670 кримських татар. Створено кафедру кримськотатарської мови та кафедру кримськотатарської літератури, а також лабораторію з підготовки підручників і навчальних посібників. Для відстоювання інтересів національної школи кримських татар, її організації та розвитку створено Асоціацію кримськотатарських працівників освіти «Мааріфчі», яка була громадською організацією, що об'єднувала представників освіти, діячів науки і культури, студентство. Разом з Міносвіти Криму вона докладала багато зусиль для становлення системи освіти кримськотатарською мовою, координувала цю справу².

На загальнодержавному рівні стратегічні завдання роботи органів влади у гуманітарній сфері були визначені Постановою Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо розв'язання політико-правових, соціально-економічних та етнічних проблем в Автономній Республіці Крим» від 11 серпня 1995 р. № 636, якою передбачалося:

- розробити Державну програму адаптації та інтеграції в українське суспільство депортованих кримських татар, а також осіб інших

¹Горобей Т. І. Освіта кримських татар: шляхи подолання труднощів / Т. І. Горобей // Відродження. – 2000. – № 1. – С. 27–28.

²ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 15, спр. 5297, арк. 125.

національностей, відродження і розвитку їхньої культури й освіти та подати її в Кабінет Міністрів України;

- забезпечити цільову підготовку і перепідготовку національних кадрів для соціально-культурної сфери Автономної Республіки Крим;
- сформувавши перспективний план випуску суспільно-політичної, історичної, художньої, культурологічної літератури українською, російською, кримськотатарською та іншими національними мовами;
- вивчити питання про можливість створення в Автономній Республіці Крим окремого багатогалузевого видавництва літератури кримськотатарською мовою¹.

Для реалізації зазначеної Постанови органи державної влади України і автономії провели значну роботу. Зокрема, Міністерством культури України з метою забезпечення культурних запитів населення, сприяння розвитку і піднесення культур народів, які проживають у Криму, восени 1995 р. було проведено спільно зі Спілкою художників України виставку кримських художників, учасниками якої були представники різних національностей; створено документальну кінострічку «Минуле», присвячену 50-й річниці депортації кримських татар; відкрито театральне відділення в Кримському училищі культури зі спеціальності «Акторське мистецтво» (40% учнів становлять представники кримських татар); у м. Севастополі проведено Міжнародний театральний фестиваль «Херсонські ігри – 95» та міжнародні фестивалі анімаційних і художніх фільмів у містах Севастополі, Сімферополі, Ялті; започатковано щорічне проведення Всеукраїнського

---

¹Про заходи щодо розв'язання політико-правових, соціально-економічних та етнічних проблем в Автономній Республіці Крим : постанова Кабінету Міністрів України від 11.08.1995 р. № 636 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/636-95-п>.

фестивалю творчості народів Криму, що проходитиме в різних містах півострова; планується проведення Всеукраїнського фестивалю народного мистецтва «Всі ми діти твої, Україно!», в якому передбачається участь творчих колективів Криму¹.

Варто також зазначити, що 9 квітня 1997 р. Верховна Рада АР Крим ухвалила Постанову «Про алфавіт кримськотатарського народу», якою регламентувалося переведення письмової кримськотатарської мови на латинську графіку, що мало здійснюватися поетапно. Завершити цей перехід планувалося 1 вересня 2002 р.².

У низці заходів українського уряду щодо першочергових кроків у культурно-освітній сфері другої половини 90-х років слід виокремити засідання Республіканської комісії у справах депортованих від 8 грудня 1997 р. На ньому, зокрема, підкреслювалося, що внаслідок скрутного економічного становища держави та недостатнього фінансування запланованих першочергових заходів нагальні проблеми депортованих задовольняються не повною мірою. Указувалося також на формальний підхід та низьку виконавську дисципліну міністерств та інших органів виконавчої влади України³. За результатами засідання було прийнято протокольне рішення, у якому більш конкретно прописано пріоритетні заходи щодо розвитку соціально-культурної сфери. З-поміж них такі:

- розробити і затвердити програму розвитку мережі навчальних закладів із навчанням і вихованням мовами національних меншин,

¹ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 15, спр. 5297, арк. 29.

²Семена М. «h» чи «x»? Три точки зору на алфавіт кримськотатарської мови: формальність чи суперечка про суть, про душу народу? [Електронний ресурс] / М. Семена. – Режим доступу: <http://test.krymtatar.in.ua/index/article/id/799/ps/9>.

³Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці : матеріали засідань урядових комісій (1989–2000). – К. : Абрис. – С. 151.

які зазнали депортації, з вивченням відповідної мови як окремого предмета;

- підготувати та подати до Кабінету Міністрів України конкретний план заходів щодо видання підручників для шкіл і класів із навчанням кримськотатарською мовою;
- організувати підготовку і видання художньої та науково-популярної літератури кримськотатарською мовою на засадах державного замовлення;
- організувати стажування науковців та освітян із числа депортованих у рамках програми Ради Європи «Підготовка учителів»;
- розробити і затвердити механізм цільового навчання молоді (система квот), що належить до категорії депортованих, у державних вітчизняних ВНЗ;
- забезпечити підготовку акторських і режисерських кадрів, працівників клубних закладів та бібліотек із числа кримськотатарської молоді в державних навчальних закладах України;
- розглянути питання і подати Верховній Раді АР Крим та Верховній Раді України конкретні пропозиції щодо відновлення історичної топоніміки в Криму¹.

Державну опіку розвитку кримськотатарської культурно-освітньої сфери можна оцінювати по-різному. Скажімо, деякі дослідники ставлять під сумнів корисність патерналістського ставлення Української держави до кримських

---

¹Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці : матеріали засідань урядових комісій (1989–2000). – К. : Абрис. – С. 151, 160–162.

татар, підігравання їм, мовляв, може викликати відчуження від цього народу інших етнічних спільнот¹.

На наш погляд, загалом нормативні акти органів влади хоч і не були концептуально виваженими та фінансово забезпеченими, проте надавали нового імпульсу практичній роботі щодо розв'язання гуманітарних проблем депортованих кримських татар, забезпечували відродження культури самобутнього народу.

Підтвердженням цьому є засідання Республіканської комісії у справах депортованих народів, що відбулося 7-8 травня 1999 р., на якому голова Держкомнаціміграції М. Рудько окреслив успіхи діяльності владних інститутів. Було зазначено, що у Криму вже працюють 6 шкіл із кримськотатарською мовою навчання, індустріально-педагогічний університет і педагогічне училище. Загальний тираж підручників кримськотатарською мовою становить 113 тис. екземплярів, а 40% студентів Кримського училища культури становлять кримські татари. Постановами кримського уряду від 15 січня 1996 р. та від 8 вересня 1995 р. на бюджетне фінансування Криму переведені кримськотатарський фольклорний ансамбль «Крим», республіканська дитячо-юнацька спортивна школа, команда вищої ліги з хокею на траві «Арзу», державний музей кримськотатарського образотворчого мистецтва, кримськотатарська бібліотека ім. Гаспринського².

Своєю чергою, Міністерство освіти і науки України здійснило заходи щодо забезпечення підручниками та навчальними посібниками загальноосвітні навчальні заклади й окремі класи із кримськотатарською мовою навчання. Було підтримано видання 20 назв навчальної і навчально-методичної літератури. Це, зокрема, Рідна мова (1-3 класи), Рідна література

---

¹Міжнародна конференція: «Міжрегіональний діалог в Європі: 2001 рік і на перспективу»: аналіт. звіт. – К., 2001. – С. 45.

²Покровская И. Проблемам депортированных особое внимание / И. Покровская // Крымские известия. – 1999. – № 90–91. – 7-8 мая. – С. 3.

(6 клас), Рідна література (7 клас), Кримськотатарська література (8 клас), Історія літератури (9 клас) тощо¹.

Відповідно до замовлень Міністерства освіти АР Крим та, враховуючи, що в кримськотатарських загальноосвітніх навчальних закладах і окремих класах використовуються переважно російськомовні підручники, Міністерство освіти і науки України щорічно виділяло максимальну кількість відповідних підручників для учнів автономії, у т.ч. і для кримськотатарських дітей. Лише із січня по серпень 2000 р. виділено і доставлено до АР Крим понад 130 тис. примірників навчальної літератури. Зокрема, такі підручники, як Буквар – 10618 прим., Фізика (7 клас) – 14100 прим., Література (7 клас) – 14100 прим., Економічна і соціальна географія світу (10 клас) – 8894 прим. тощо².

Місцеве видавництво «Кримучпедвидав», підпорядковане Міністерству освіти АР Крим, намагалося максимально задовольняти запити кримськотатарських освітян та учнів у навчальній літературі. На 1999 навчальний рік планом видань передбачено випустити 13 назв підручників із кримськотатарської мови та літератури. За фінансової підтримки кримського Республіканського комітету в справах національностей та Фонду «Відродження» видано такі підручники: Буквар,

---

¹Інформація Міністерства освіти України щодо забезпечення підручниками і навчальними посібниками загальноосвітніх навчальних закладів і окремих класів із кримськотатарською мовою навчання від 16.08.2000 р. № 1/10-1184 // Документи і матеріали Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України. – Поточний архів меджлісу кримськотатарського народу.

²Там само.

Кримськотатарська мова (6 клас), Кримськотатарська література (10 клас) та Кримськотатарська література (11 клас)¹.

Разом з тим кримськотатарська громадськість за цими цифрами бачила і негативні тенденції щодо розвитку видавничої сфери. Їх зміст можна зрозуміти зі статті, опублікованої у газеті «Авдет» під назвою «Денег нет. И не будет. А учебников?», у якій, зокрема, ішлося: «в Симферополе с 1992 года существует специализированное издательство «Крымучпедгиз», деятельность которого направлена именно на издание и выпуск учебников, учебных и наглядных пособий для школ и детских садов, а также методической литературы на крымскотатарском и русском языках. Работа самого издательства давно отлажена, его книги поступают в бибколлекторы и школьные библиотеки. Но проблемы, зачастую созданные искусственно, задерживают выход книг в свет, и они, давно набранные, отредактированные и проиллюстрированные, остаются лежать на полке мертвым грузом. В августе прошлого года между издательством и Госкомнацем был подписан договор о финансировании издания 6 учебников, тем более, что средства, выделяемые Госкомнацу под программу возвращения и обустройства крымскотатарского народа, охватывают также область культуры и образования. Но до нового, то есть 1996 г., было профинансировано издание только одного учебника – «Ана тили» для 1-го класса, хотя деньги Комитет получил сразу, причем, немалые – 10 млрд карбованцев и неизвестно, то ли где «прокручивал», то ли держал на «черный день». В результате, к концу года часть средств Киев изъял как бюджетные деньги, не использованные в

---

¹Інформація Міністерства освіти України щодо забезпечення підручниками і навчальними посібниками загальноосвітніх навчальних закладів і окремих класів із кримськотатарською мовою навчання від 16.08.2000 р. № 1/10-1184 // Документи і матеріали Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України. – Поточний архів меджлісу кримськотатарського народу.

течение года. С большим трудом их удалось вернуть, но они опять используются не по назначению. Тем не менее четыре из шести уже изданы и переданы в пользование Министерству образования. А оно, кстати, являясь основным заказчиком, сумело оплатить лишь три издания из 24 запланированных»¹.

Загалом, починаючи з 1993 р., спостерігалось неухильне скорочення коштів, виділених на розв'язання гуманітарних проблем. До того ж значна частина передбачених бюджетом сум не надходила до Криму. Головною причиною цього була соціально-економічна криза в країні. Так, якщо в 1994–1995 рр. Криму надходило близько 60% асигнувань, виділених на розвиток соціально-культурної сфери репатріантів, то в 1996 р. фінансування становило всього 25,6% від обсягів, передбачених бюджетом².

Разом з тим освітянські проблеми депортованих кримських татар виникали не тільки через брак коштів. Меджліс кримськотатарського народу витоки цієї тенденції бачив у тому, що місцеві органи влади пропагували проти навчання кримськотатарською мовою, залякували дітей тим, що навчання цією мовою неперспективне. Якщо батьки наполягають на відкритті груп у дошкільних закладах, керівники вимагають додаткового фінансування меджлісом і Республіканським комітетом у справах національностей і депортованих громадян АР Крим.

Якщо діти навчаються російською мовою, заклад фінансується із кримського бюджету або відомства, на балансі якого знаходиться цей заклад. У випадку реорганізації дошкільних навчальних закладів передусім звільняли вчителів-кримських татар, оскільки вони були зараховані на

---

¹Керимов Г. Денег нет. И не будет. А учебников? / Г. Керимов // Авдет. – 1996. – 30 сентября. – № 18/157. – С. 4.

²Габриелян О. Крымские татары: депортация, возрождение и обустройство / О. Габриелян [и др.]. – Симферополь, 1998. – С. 158.

роботу останніми і мають найменший стаж роботи в Криму¹. Також стверджувалося, що у 1995 р. 5000 учителів Криму пройшли перепідготовку. Проте кримська влада не знайшла можливості підвищити кваліфікацію 14 вихователям для кримськотатарських груп².

Кримськотатарська громадськість зазначала також, що у комплекті навчальних планів загальноосвітніх установ АР Крим на 1998–1999 навчальний рік, розробленому Міністерством освіти Криму, на виконання Наказу Міносвіти України «Про типові навчальні плани загальноосвітніх навчальних закладів на 1998–1999 навчальний рік» від 3 квітня 1998 р. № 131 (варіанти 2, 3) були введені такі рекомендації (пункт 1): для проведення уроків рідної (кримськотатарської та ін.) мови та літератури (читай – депортованих), яка не є мовою навчання (читай – російською) і державною мовою в школах для учнів, які не вивчають кримськотатарську (або іншу) мову й літературу, вводяться додаткові заняття за будь-яким навчальним планом. Ця рекомендація дала змогу адміністраціям шкіл безкарно проявляти свавілля відносно кримськотатарської мови. У шкільному розкладі уроки кримськотатарської мови ставляться паралельно із заняттями з математики та інших основних предметів. Учні кримськотатарської національності були змушені обирати основний предмет, щоб не відстати від шкільної програми та від однокласників. У результаті навчальні години, виділені на вивчення рідної мови, залишалися невикористаними³.

Критичну оцінку стану, сутності й перспектив кримськотатарської освіти висловив керівник дитячого центру «Чокрачик» Хамід Пінаєва. Зокрема, він стверджував: «Для того, щоб ефективно вивчати мову, потрібно

---

¹Барьеры на путях преодоления геноцида // Къырым. – 1996. – 10 февраля. – С. 4.

²Там само.

³ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 15, спр. 5297, арк. 123.

як мінімум п'ять занять на тиждень. Раніше в 5 класі щотижня було два уроки мови і один літератури. Зараз моя дочка-п'ятикласниця у першому півріччі мала раз на тиждень факультатив з мови (сьомий урок), а в цьому півріччі й зовсім нічого. Хоча третина дітей у школі – кримські татари»¹.

Інший вимір оцінки роботи влади у гуманітарній сфері було викладено на шпальтах газети «Україна молода» у матеріалі Я. Музиченка «Татарський шлях». У ньому зазначається, що у засобах масової інформації пропагується теза про те, що у Криму діє 14 кримськотатарських шкіл. Насправді ж, підкреслює автор, немає жодної. Є тільки заклади, де кримськотатарська мова викладається «як предмет». Інші уроки проводяться російською. Отже, свою мову «як іноземну» можуть вивчати близько 4% кримськотатарських дітей. Про те, щоб вивчати рідною мовою географію чи ботаніку, теорію музики чи суспільствознавство, кримськотатарська молодь поки що не мріє. Підручники з цих предметів для кримськотатарських шкіл не розроблені. Немає і словників (термінологічних, орфографічних, тлумачних).

Далі у статті зазначається, що метою підготовки вчителів-предметників для справді кримськотатарських шкіл у Сімферополі створили Кримський індустріально-педагогічний інститут. Однак, як свідчить голова кримськотатарської просвітницької організації «Мааріфчі» Сафуре Каджаметова, навчання таких кадрів ще й досі не розпочато. «У кримських татар зараз відчутна тенденція віддавати дітей до української школи, – говорить співробітниця центру «Мелевше» Гульзара Абдураманова, – коли немає кримськотатарської, вони краще віддадуть в українську». Сама Гульзара українською не говорить, під час депортації в Узбекистані її не

---

¹Кримські татари і українське суспільство: проблеми політичної та соціальної інтеграції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/publications/krimski-tatari-i-ukraiinske-suspilstvo-problemi-politichnoii-ta-sotcialnoii-integraciii-26-27-listopada-1998-r-prodovzhennia-5>.

викладали. «Ми з друзями хотіли б піти вивчати, але не знаємо, куди», - каже дівчина. Однак кримські школярі вже вільно володіють українською. «Мої діти – 9 і 10 років – прекрасно говорять українською. Як вони її вивчили? Через телебачення – мультфільми, серіали...»¹.

Проведений автором аналіз дає підстави стверджувати, що методи, якими забезпечувалася робота владних структур автономії щодо розвитку освіти й культури, нерідко давали протилежні результати. Так, відкриття шкіл за національною ознакою (з викладанням усіх предметів національною мовою) створювали прецеденти, які не сприяли національному примиренню. Нерідко приміщення під національну школу відбиралося у функціонуючого освітнього закладу, а діти, які в ньому навчалися, розподілялися по інших, або ж підбиралося непристосоване для цієї функції приміщення, чим створювалися незручності як дітям, так і викладачам.

Були проблеми з приводу національної мови викладання – практично воно велося російською мовою. Батьки кримськотатарських дітей говорили про штучну ізоляцію, яка призводить до створення резервацій за національною ознакою. Водночас керівниками меджлісу під час збору підписів за створення національних шкіл робився силовий тиск на батьків і питання під цим тиском вирішувалося, хоча негласно не мало підтримки більшості.

Цей висновок можна підтвердити освітянськими проблемами молоді кримських татар на рівні вищої школи. Квотний принцип вступу до ВНЗ України, який у цей час практикувало Міністерство освіти України, реалізувався із вказівкою «для національних меншин». На думку завідувача кафедри Кримського державного індустріально-педагогічного інституту Расима Бекірова, це рішення спотворювалося в Криму. Зокрема, Міністерство освіти Криму квотні місця роздавало всім, не виділяючи ані

---

¹Музиченко Я. Татарський шлях [Електронний ресурс] / Я. Музиченко. – Режим доступу: <http://umoloda.kiev.ua/regions/0/222/0/24485/>.

депортованих, ані інших народів, мотивуючи це тим, що росіяни також є національною меншиною в Україні. У результаті квотні місця у ВНЗ України дісталися одиницям із числа кримськотатарської молоді. До того ж, у зв'язку з економічним становищем було багато стримуючих чинників. Далі він зазначив: «Я думаю, що 5-6 чоловік, які потраплять за квотою до вузу, – це небагато, і цілком під силу будь-якому інституту, університету взяти на себе такий тягар, якщо вже на те пішло. Так це робиться зараз для кримськотатарської молоді, яка вступила до вузів Туреччини. Тоді відпали б запитання, чому кримськотатарська молодь їде вчитися до Туреччини. Невже система освіти в Туреччині більш сильна, ніж система освіти України і колись цілого Союзу? Та ні, можливо. Адже їдуть тільки через те, що така підтримка все-таки дозволяє дітям поїхати туди і отримати освіту, відносно не обтяжуючи батьків»¹.

Прикладом паліативних рішень владних структур щодо проблем інтеграції кримських татар може слугувати ситуація в теле- і радіопросторі автономії.

З одного боку, Укртелерадіокомпанія постійно акцентувала увагу на необхідності відродження культури кримських татар. У 1994 р. телерадіокомпанія «Крим» щотижня по дві години тридцять хвилин проводила телепередачі кримськотатарською мовою. До цієї роботи активно залучалися радіомовні редакції в Євпаторії, Керчі, Федосії, Ялті, які значну кількість свого ефірного часу присвячували тематиці облаштування потерпілих від депортації. Також слід відзначити роботу студії «Укртелефільм», яка представила широкому загалу глядачів України фільми «Мир вам, бо терпіли», «Гурзуф», «Артек». Помітну участь у висвітленні

---

¹Кримські татари і українське суспільство: проблеми політичної та соціальної інтеграції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/publications/krimski-tatari-i-ukraiinske-suspilstvo-problemi-politich>.

проблемних питань відігравав кореспондентський пункт Укртелерадіокомпанії у Сімферополі, а також Укртелебачення, яке силами першої та другої програм показувало інформаційні та мистецькі передачі, пов'язані з проблемами кримського народу¹.

З другого – передачі кримськотатарською мовою виходили в ефір один раз на тиждень протягом трьох годин, тоді як за всіма підрахунками для забезпечення потреб депортованих було необхідно збільшити обсяг до години-півтори кожного дня. До того ж, за статистичними даними, телебачення ТРК «Крим» велося 33,9 години російською мовою, українською – 6 годин, татарською – 2,8 години. Радіоефір: російською – 45,7 години, українською – 1,8 години, татарською – 7,2 години². Отже, бачимо яскраво виражену диспропорцію, за якою більшість ефірного часу надавалася саме російській мові.

Бракувало коштів і на становлення й розвиток засобів масової інформації та видавництва. Однак у цьому напрямку були зроблені суттєві кроки. У ці роки вирішувалося питання про видання газети «Къырым» як додатку до газети «Урядовий кур'єр» коштом державного бюджету України. А випуск газети «Янъы» та журналу «Йылдыз» передбачалося фінансувати з бюджету Криму. Першою газетою, що друкувалася кримськотатарською мовою після повернення у Крим татар, став додаток до газети «Крымская правда» «Достлукъ» («Дружба»). Починаючи з 1990 р., стали видаватися газети «Авдет» («Повернення») (у подальшому перейменована в «Янъы дюнъя» («Новий світ»), «Голос Криму» – додаток російською мовою до загальноукраїнської газети «Голос України» та газета «Арекет» («Рух»)³.

---

¹ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 15, спр. 4200, арк. 225.

²ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 15, спр. 5297, арк. 159.

³О решении практических вопросов связанных с восстановлением крымскотатарского народа // Къырым. – 1996. – 6 июля. – С. 3.

Важливим чинником, що прискорив відродження культури кримських татар, було повернення у Крим кримськотатарських письменників. У 1992 р. кримськотатарські письменники, поети і драматурги увійшли до складу Спілки письменників України. Кримськотатарська творча інтелігенція почала плідно працювати над популяризацією кримськотатарської літератури, спадщини І. Гаспринського, репресованих суспільно-політичних діячів культури в міжвоєнний період. Свобода творчості багато в чому визначила літературну й драматургічну тематику: були написані твори, що відображали не тільки виселення кримських татар, але і їх повернення на батьківщину¹.

У досліджуваній період починає формуватися мережа бібліотек. Однією з перших стала Кримськотатарська республіканська бібліотека ім. І. Гаспринського, що відкрилася 24 вересня 1990 р. у Сімферополі. За її активної участі почалося формування фонду літератури кримськотатарською мовою, видань про кримських татар іншими мовами. Джерелом комплектування бібліотеки стали приватні архіви, що надійшли від окремих осіб, а також надходження від організацій та установ. Тісні контакти підтримувалися з колегами із Узбекистану, зокрема, з Державною бібліотекою ім. А. Навої. Усе це сприяло відродженню мови, національної культури кримських татар та активізації науково-дослідної роботи з кримськотатарської проблематики².

Актуальним питанням у культурному житті було відродження кримськотатарського музично-драматичного театру. До Другої світової війни на кошти, зібрані кримськотатарською громадськістю, у Сімферополі почалося будівництво приміщення для кримськотатарського театру. Після депортації ця будівля використовувалася для різних потреб (на початку 90-х років у ній

---

¹Латишева О. В. Сучасна кримськотатарська література / О. В. Латишева // Культура народів Причорномор'я. – 2003. – № 43. – С. 216.

²Керимов Г. Первая национальная библиотека: со статусом, но без помещения / Г. Керимов // Авдет. – 1996. – 28 октября. – № 20. – С. 4.

знаходився кінотеатр). Не дивлячись на численні клопотання, місцева влада відмовлялася повернути зазначену будівлю. Попри це група ентузіастів із числа майстрів сценічного мистецтва довоєнного часу С. Османа, А. Діттанова, М. Османова, І. Бакшиша доклали максимум зусиль для відродження професійного кримськотатарського театру¹.

Відповідно до Постанови Ради міністрів АР Крим у 1993 р. колективу музично-драматичного театру передано будівлю Республіканського будинку художньої творчості², що дало можливість збільшити трупу до 200 осіб та розширити репертуар театру. Серед постанов цього періоду можна назвати «Дубарали тієї» («Весілля з пригодами»), «Алім» драматурга Ю. Болата і композитора І. Бакшиш, «Авдет» («Повернення») за мотивами поеми «Факел над Кримом» Г. Александрова, «Мамлюк Бейбарс» Е. Билялова, «Одруження» М. Гоголя, «Антиквар Тюкян» («Антикварна лавка») А. Чехова в постановці режисера Р. Бекташева, французька драма «Вісім коханих жінок», «Макбет» В. Шекспіра, «Труффальдіно з Бергамо» за п'єсою К. Гальдоні «Слуга двох панів» і татарського драматурга М. Каріма «У ніч місячного затемнення». Були враховані й інтереси найменших глядачів. Для них ставляться найбільш улюблені постановки «Аладдін в країні казок», «Кунешлі дост» («Сонячний друг») і «Мяу-карнавал»³.

Однією із важливих форм роботи театру стали виїзди невеликих груп (по 30–40 осіб) у віддалені райони й міста АР Крим. Насамперед це вистави про різні періоди історії кримськотатарського народу.

З метою подальшого підвищення професіоналізму розпочалася практика направлення театральної молоді у ВНЗ України. Так, у 1996 р. у театрі була сформована група талановитої молоді кількістю 12 осіб для навчання на

¹ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 15, спр. 3028, арк. 150.

²ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 15, спр. 3030, арк. 142.

³Усеїнова Г. И живут на этой сцене смех, и слезы, и любовь... / Г. Усеїнова // Голос Крыма. – 1997. – 11 апреля. – № 15 (178). – С. 4.

акторському факультеті в Київському театральному інституті ім. Карпенка-Карого¹.

27 лютого 1997 р. в театрі відбулася прем'єра «Макбет», а вже восени колектив взяв участь у щорічному осінньому театральному сезоні у столиці Шотландії м. Единбурзі. У театральному святі було задіяно понад 649 професійних театрів із різних куточків світу. Кримськотатарський театр, який представляв Україну, показав досвідченому англійському глядачеві спектакль В. Шекспіра «Макбет». На думку місцевих критиків, ця п'єса у виконанні кримськотатарських акторів символізувала єдність національного духу та силу шекспірівських характерів².

У 1999–2000 рр. відбулася реконструкція будівлі кримськотатарського музично-драматичного театру. За підтримки Республіканського комітету у справах національностей і депортованих громадян у театрі було оновлено сцену, закуплено обладнання, костюми та меблі, упорядковано прилеглу територію. Загальні витрати на реконструкцію театру становили 1 млн грн. Здійснені заходи створили ліпші умови для професійної роботи колективу та відкрили нові горизонти у творчій діяльності. У 2000 р. кримськотатарський театр перебував із гастрольями у Туреччині, Румунії і взяв участь у Міжнародному фестивалі тюркомовних театрів у Росії в м. Уфі. Турецькому й румунському глядачеві були показані вистави «Дубарали тієї» («Весілля з пригодами») драматурга Ю. Болата, «Бахчисарайський фонтан» за мотивами творів А. С. Пушкіна в перекладі Е. Шем'ї-заде, а також концертна програма

---

¹Шакирова А. Есть первые результаты / А. Шакирова // Авдет. – 1998. – 9 февраля. – № 3 (189). – С. 3.

²Крымскотатарский академический музыкально-драматический театр на современном этапе / Е. В. Латышева // Культура народов Причерноморья. – Симферополь : Межвузовский центр «Крым», 2003. – № 37. – С. 228.

«Танцюємо, сміємося, радіємо». Усього показано 20 вистав і дано 7 концертів¹.

За активну участь у розвитку та відродженні кримськотатарського сценічного мистецтва й багатонаціонального мистецтва в Україні Кримськотатарському музично-драматичному театру у 2002 р. було присвоєно високе звання «академічний»².

Одним із важливих завдань становлення самобутності кримських татар у Криму стало відродження музейної справи. Упродовж 1991 р. у Кримський краєзнавчий музей надійшли предмети, зібрані співробітниками в місцях депортації кримських татар – у Ташкенті, Самарканді, Фергані. До того ж, у запасниках цього музею зберігалось одне з найбагатших етнографічних зібрань матеріальної та духовної культури кримських татар ще з довоєнного часу. Усі 360 предметів колекції стали основою перших експозицій і виставок, спрямованих на ознайомлення суспільства з культурою кримських татар³.

---

¹Крымскотатарский академический музыкально-драматический театр на современном этапе / Е. В. Латышева // Культура народов Причерноморья. – Симферополь : Межвузовский центр «Крым», 2003. – № 37. – С. 228.

²Латишева О. В. Відродження освіти і культури кримських татар на етапі становлення незалежності України (1991–2001) рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук [Електронний ресурс] / О. В. Латишева. – Харків, 2004. – Режим доступу: http://www.irbisnbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&Image_file_name=DOC/2004/04lovnur.zip&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1.

³Латышева Е. В. Развитие музейного дела в аспекте возрождения крымскотатарского образования и культуры / Е. В. Латышева // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского : Т. 15 (54). – Симферополь, 2002. – № 2. – С. 72.

У 1991 р. у Кримському краєзнавчому музеї організовано відділ, що відображав побут і культуру різних етносів Кримського півострова. На його основі згодом виник Кримський етнографічний музей, де репрезентувалася традиційна народна культура й етнографія кримських татар. Співробітники музею проводили значну роботу щодо відродження таких традиційних народних ремесел, як ювелірна справа, кераміка, різьба по каменю, килимарство, золота й орнаментальна вишивка¹.

Кримськотатарський музей мистецтв було створено у 1992 р. спочатку як Кримськотатарську національну галерею, яку у 1995 р. було перейменовано у Музей образотворчого мистецтва кримських татар, який став одним із відділів у структурі Республіканської кримськотатарської бібліотеки ім. І. Гаспрінського. У 1998 р. Музей образотворчого мистецтва було перейменовано у Музей кримськотатарського мистецтва, а 14 грудня 1999 р. на його базі був створений Республіканський кримськотатарський музей мистецтв. Він став науково-методичним центром із колекціонування, збереження, вивчення та популяризації культурної та історичної спадщини кримськотатарського народу.

У фондах музею зберігаються цінні колекції декоративно-прикладного мистецтва XVIII – XX ст., образотворчого мистецтва, колекції старовинних книг, фотографій, листівок і монет. Унікальні матеріали, які розкривають діяльність кримськотатарського театру, музичних, танцювальних, фольклорних колективів, експонати, які відображають діяльність

---

¹Латишева О. В. Відродження освіти і культури кримських татар на етапі становлення незалежності України (1991–2001 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук [Електронний ресурс] / Е. В. Латишева. – Харків, 2004. – Режим доступу: http://www.irbisnbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&Image_file_name=DOC/2004/04lovnur.zip&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1.

легендарного льотчика Аметхана Султана, документи й фотографії героїв та учасників Великої Вітчизняної війни, цінні матеріали про історію кримськотатарського національного руху тощо. Співробітниками музею проводилися дослідження з різних аспектів кримськотатарської культури – художня зброя XVII – XVIII ст., художня обробка металу, орнаментальне ткацтво та вишивка, історія костюма, ісламського мистецтва, аналіз творчості довоєнного і сучасного періодів кримськотатарського образотворчого й декоративно-ужиткового мистецтва, творчості артистів тощо. У 1993 р. у Кримськотатарській національній галереї було проведено значну роботу з пошуку предметів декоративно-прикладного мистецтва. Під час експедиції східним Кримом був знайдений єдиний килим, зітканий ще до війни¹.

У результаті дослідницької роботи було з'ясовано, що перелік утрачених кримськотатарських культурних цінностей із музеїв Криму є досить великим. Експонати виявилися розпорошеними по музеях Російської Федерації, Німеччини, а частина знаходилася в інших музеях України. У зв'язку з цим Міністерством культури АРК було розроблено «План заходів з повернення кримськотатарських культурних цінностей на 2001–2002 рр.». Цей План передбачав проведення науково-пошукових, просвітницьких та організаційних заходів, спрямованих на виявлення, облік утраченої історико-культурної спадщини кримськотатарського народу та вивчення оптимальних способів її повернення в Україну².

Окремої уваги заслуговує робота з повернення історичної топоніміки на півострові. Повернення історичних назв було не лише вимогою часу, а й

---

¹Керимов Г. Кто будет ткать крымскотатарские кылымы? / Г. Керимов // Авдет. – 2006. – 9 декабря. – № 23. – С. 4.

²Щодо можливості повернення культурних цінностей кримськотатарського народу від 22.06.2001 р. № 423/5-1049// Документи і матеріали Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України. – Поточний архів меджлісу кримськотатарського народу.

способом залучення великої кількості туристів до ознайомлення з багатовіковою історією півострова. З огляду на це особливої актуальності набувала охорона і догляд пам'яток культури, у т.ч. і кримськотатарських, яких у Криму налічується близько 10 тис.¹

Процес репатріації не можна розглядати без релігійних питань. Ісламський чинник був неодмінним складником усієї кримськотатарської історії, адже під впливом ісламських цінностей формувалася культура кримськотатарського етносу, його побутові та родинні традиції, мова, система освіти й виховання дітей, мистецтво, писемність, архітектура тощо. Цей чинник створював додаткові труднощі для кримських татар, оскільки для більшості з них іслам – не лише релігійна ідеологія, а й чинник етнокультурної самосвідомості².

Прикладом може бути лист муфтіяту мусульман Криму, розісланий у кримськотатарські друковані ЗМІ. У ньому йдеться про те, що разом із заходами, проведеними останніми роками під керівництвом муфтіяту за допомогою Релігійного фонду Туреччини та представниками арабських країн, спрямованими на розвиток і поглиблення релігійних знань мусульман Криму, видаються і релігійні книги рідною мовою. Оскільки сьогодні в цій галузі немає достатньо компетентних фахівців, муфтіят прийняв рішення про необхідність обов'язкового узгодження змісту видаваної книги з ним.

Однак, незважаючи на це рішення, до рук читачів нерідко потрапляють перевидані релігійні книги, що містять низку спотворень. Так, наприклад, нещодавно побачила світ книга Аджи Нурі ефенді «Іслям диний ільміхали» передруком із виданої в 1996 р. в Анкарі мовою казанських татар книги «Іслам». На титульному аркуші книги вказано, що вона рекомендована

---

¹Рудько М. У фарватері державної етнополітики / М. Рудько // Літературна Україна. – 1999. – 23 грудня. – С. 5–6.

²Алядинова Л. Религия у нас одна / Л. Алядинова // Голос Крыма. – 2001. – 6 апреля. – № 15. – С. 1.

науково-методичною радою Асоціації «Мааріфчі» як посібник для учнів старших класів шкіл, що викликало у муфтіяту запитання: чому науково-методична рада не звернулася за консультацією до муфтіяту і чому релігійна книга, призначена для дорослих, рекомендована школярам? Подібні видання мають бути відповідно підготовлені. З огляду на це, муфтіят наполегливо рекомендує усім авторам, що готують до видання книги релігійного змісту, обов'язково консультиватися з ним¹.

У досліджуваний період кримський іслам організаційно представляв 320 мусульманських громад у складі Духовного управління мусульман Криму і 5 духовних навчальних закладів, а також 30 автономних мусульманських громад².

Розвиток ісламської конфесійної інфраструктури, на думку окремих дослідників, був пов'язаний не лише з рівнем релігійності кримських татар, а й з активністю ісламських держав і міжнародних організацій, що їх контролюють. Споруда мечетей та інших культових об'єктів часто фінансувалася не за рахунок добровільних пожертвувань українських громадян і організацій, а коштом урядових та неурядових ісламських організацій (насамперед турецьких). Своєрідним куратором здійснення цієї політики було Міністерство у справах релігії Туреччини, яке фінансувало будівництво мечетей і здійснювало підготовку кадрів мусульманського духовенства. До 2001 р. у Криму постійно працювали 27 представників цього відомства на чолі з координатором Бекіром Капланом, що займав одночасно посаду заступника муфтія мусульман Криму. Одночасно активну діяльність у Криму розгорнули неурядові турецькі релігійні організації. Так, із

---

¹Почему религиозные издания не обсуждаются в Муфтияте? // Голос Крыма. – 2002. – 8 февраля. – № 430. – С. 2.

²Маліборський В. Деякі особливості релігійної ситуації в Автономній Республіці Крим [Електронний ресурс] / В. Маліборський. – Режим доступу: http://www.ciet.org.ua/docs/sbornik/277-286_maliborsky.doc.

69 зарубіжних мусульманських місіонерів, які відвідали Крим у 2000 р., 65 мали турецьке громадянство¹.

Спостерігалася тенденція до збільшення впливу арабських країн на мусульманське середовище Криму передусім через громадські організації, створені студентами з арабських країн, які навчалися в Україні і в Криму, а також громадянами Кувейту, Пакистану, Саудівської Аравії та інших країн, які прибувають до Криму з різних причин (бізнес, туризм, гостьові візи). Під впливом зазначеного чинника у Криму почали формуватися релігійно-політичні радикальні угруповання, такі як ваххабіти та політична партія «Хізб ут-Тахрір» («Визволення»). Вони, прикриваючись ісламськими лозунгами, завойовували дедалі більшу кількість прихильників, переважно з числа молоді².

У листопаді 2003 р. голова Державного комітету України у справах релігій В. Бондаренко визнав, що «... серед кримськотатарського населення, особливо молоді, відзначається посилення впливу прихильників партії «Хізб ут-Тахрір», забороненої в багатьох ісламських державах, які проповідують ідею створення єдиної ісламської держави і нетерпимість до представників немусульманських конфесій. До кінця 2003 р. ланки (халки) партії «Хізб ут-Тахрір» були створені в Сімферопольському, Джанкойському, Нижньогірському, Бахчисарайському, Кіровському та інших районах³.

---

¹Григорьянц В. Распространение нетрадиционных исламских течений в АРК : матеріали «круглого столу» «Гуманітарні аспекти інтеграції кримськотатарського народу в українське суспільство» / В. Григорьянц. – К., 1999. – С. 19.

²Маліборський В. Деякі особливості релігійної ситуації в Автономній Республіці Крим [Електронний ресурс] / В. Маліборський. – Режим доступу: http://www.ciet.org.ua/docs/sbornik/277-286_maliborsky.doc.

³Григорьянц В. Распространение нетрадиционных исламских течений а АРК : матеріали «круглого столу» «Гуманітарні аспекти інтеграції

Разом з тим, не применшуючи значення спроб радикалізації релігійної ситуації в Криму, на наш погляд, вплив чинника ісламського фундаменталізму на кримськотатарське середовище не був визначальним. Применшувала цей вплив і неоднорідність мусульманського руху в Україні, представленого трьома центрами – Духовним управлінням мусульман Криму, Духовним управлінням мусульман України, Асоціацією незалежних громад мусульман. У взаєминах між ними зберігалася підозра, недовіра, численні непорозуміння через намагання взяти кермо у свої руки.

У досліджуваний період напруженими в АР Крим були мусульмансько-православні стосунки. Повернення кримських татар окреслило нові контури релігійної ситуації в Криму. Між УПЦ МП і муфтіятом виникло протистояння, спричинене, з одного боку, прагненням православної церкви зберегти за собою провідні позиції на теренах АР Крим, а з другого – намаганням кримських татар поновити історичну справедливість на своїй батьківщині.

Важливим кроком у розвитку міжконфесійного діалогу було створення у 1992 р. за сприяння керівництва АР Крим, Міжконфесійної ради «Світ – дар Божий», до якої увійшли представники основних традиційних конфесій – УПЦ, Духовного управління мусульман Криму (ДУМК), Духовне правління кримських караїмів України, РКЦ, Вірменська апостольська церква, об'єднання церков ЄХБ Криму, церква АСД АР Крим, громада прогресивного іудаїзму в АР Крим, Німецька євангелічно-лютеранська церква. З початку діяльність Ради було націлено на конструктивну взаємодію з органами влади всіх рівнів. Важливою метою цього консультативно-дорадчого органу оголошено зміцнення довіри між народами, недопущення міжнаціональної напруги, відродження моральних ідеалів і цінностей. Це

привело до поширення зв'язку між конфесіями та зміцнення відносин між ними¹.

Разом з тим діяльність Ради не проходила без конфліктів. Зокрема, у липні 2000 р. муфтії мусульман Криму Хаджі Емір Алі Аблаєв зробив заяву про припинення членства ДУМК у складі Міжконфесійної ради (де-юре муфтії залишається її членом). Цей крок негативно вплинув на стан міжконфесійних стосунків у регіоні².

26 березня 2003 р. у Сімферополі на засіданні Ради міністрів АР Крим було розглянуто міжконфесійну ситуацію в автономії. Одним із питань було повернення до складу Міжконфесійної ради Криму Духовного управління мусульман автономії.

Рада міністрів Криму ухвалила план заходів із виконання Указу Президента України «Про невідкладні заходи з остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього СРСР стосовно релігії і відновлення порушених прав церкви та релігійних організацій» в автономії. Зокрема, місцеві органи влади та уряд Криму при формуванні бюджетів мали передбачити витрати на повернення релігійним організаціям колишніх культових будівель та іншого майна цих організацій, які перебувають у республіканській чи комунальній власності й використовуються не за призначенням.

Передбачалося також завершити вивчення стану колишніх культових споруд, церковних приміщень і майна, приналежність яких до церковної власності підтверджена архівами, узгодити це з керівниками релігійних організацій і з власниками та визначити терміни повернення. Крім того, в

---

¹ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 15, спр. 3027, арк. 56.

²Кирюшко М. І. Іслам у системі чинників національної інтеграції кримськотатарського народу / М. І. Кирюшко // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991–2000 років. – К., 2002. – С. 30.

кожному регіоні автономії мали бути створені міжвідомчі комісії, які займатимуться цими питаннями¹.

Таким чином, у досліджуваний період органи державної влади України доклали значних зусиль щодо здійснення політики, спрямованої на підтримку розвитку освіти рідною мовою, культури й мистецтва репатріантів. Було вжито конкретних довгострокових заходів щодо фінансування й матеріального забезпечення системи освіти, установ культури, творчих колективів, об'єднань і спілок. Відбувався складний процес відродження системи національної освіти й культури. Виникли перші групи в дошкільних установах, класи й школи з рідною мовою навчання. Кримськотатарська молодь одержала можливість навчатися рідною мовою в середніх і вищих навчальних закладах. Одночасно здійснювалася підготовка кадрів вищої кваліфікації з числа кримських татар за різними спеціальностями, розширилося коло наукових досліджень, особливо в галузі кримськотатарської мови, літератури, історії та культури. Було відроджено кримськотатарський національний театр, бібліотеки, музеї.

Невід'ємним складником усього процесу національного відродження кримських татар став релігійний чинник, адже під впливом ісламу, його цінностей формувалася культура кримськотатарського етносу, побутові та родинні традиції, мова, система освіти й виховання дітей, мистецтво, писемність, архітектура тощо.

Держава вживала заходів задля міжконфесійного порозуміння та пропаганди ідей толерантності в АР Крим. Водночас розв'язання Українською державою гуманітарних проблем повернення та облаштування депортованих не вдалося ефективно використати задля українізації кримськотатарського середовища.

---

¹Кримський уряд розглянув релігійну ситуацію в автономії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/900486.html>.

РОЗДІЛ 4

ПРОЦЕСИ В КРИМСЬКОТАТАРСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ В УКРАЇНІ ТА ЗУСИЛЛЯ ВЛАДИ ІЗ ВПЛИВУ НА НИХ

Проблеми і труднощі повернення та адаптації репатріантів у соціально-економічне та політико-правове поле Криму обумовили кардинальні зміни в кримськотатарському русі.

Власне, кримськотатарський національний рух був викликаний депортацією татар із Криму в 1944 р. Організованих форм цей рух набув після XX з'їзду КПРС, коли було оприлюднено Указ Президії Верховної Ради СРСР від 28 квітня 1956 р. про звільнення кримських татар з-під адміністративного нагляду МВС, але із застереженням, що вони не мають права повертатися в Крим¹.

5 вересня 1967 р. був прийнятий Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про громадян татарської національності, які проживали в Криму», де кримським татарам дозволялося віднині проживати по всій території СРСР².

Насамперед ці документи зумовили створення кримськими татарами власних політичних інститутів на етнічній основі. Їх головними завданнями був пошук та здійснення форм мобілізації кримськотатарського народу до переселення й адаптації, забезпечення політичного контролю над своїм народом.

Таким чином, сутність положень, які висував кримськотатарський рух початку 1990-х років, зводиться до того, що говорити треба не про автономію

---

¹Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці: Документи. Факти. Свідчення (1917–1991). – К., 2004. – С. 249.

²Там само. – С. 288.

Криму як території, а про національну автономію як основу державності кримськотатарського народу.

Першим кроком новітнього етапу розвитку кримськотатарського національного руху став II курултай – з'їзд представників кримськотатарського народу, що проходив у Сімферополі 26–31 червня 1991 р. У його програмних документах було чітко окреслено контури національної держави кримських татар. Насамперед курултай заявив про незаконність створення всупереч волі кримськотатарського народу територіальної автономії на півострові та ухвалив «Декларацію про національний суверенітет кримськотатарського народу», відповідно до якої меджлис кримськотатарського народу 29 грудня 1991 р. ухвалив розроблений ним проект Конституції Кримської Республіки¹.

Проект містив конституційно-правові гарантії забезпечення національного розвитку кримських татар, кримських караїмів та кримчаків «як корінного населення Криму». Ішлося, зокрема, про встановлення специфічної виборчої системи, у якій поза системою органів влади Кримської республіки мав існувати курултай, який обирався б представниками «корінного населення» та обирав 1/3 депутатів кримського парламенту, які становили б окрему палату. Представники «корінного населення», згідно зі ст. 93 проекту мали право брати участь у виборах Верховної Ради Кримської республіки не тільки за територіальними виборчими округами, а й за спеціальним округом. Віце-президент Криму мав бути представником «корінного населення», обирався курултаєм².

---

¹ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 15, спр. 2525, арк. 158.

²Бабін Б. Проблема національних квот у виборчому праві України – історія і сучасність / Б. Бабін // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2005. – № 2 (2). – С. 58.

II курултай на основі таємного голосування обрав єдиний найвищий представницький орган кримськотатарського народу – меджліс, основною метою якого було визначено таке:

- ліквідація наслідків геноциду, вчиненого радянською владою щодо кримських татар, відновлення національних і політичних прав кримськотатарського народу та реалізація його права на вільне національно-державне самовизначення на своїй національній території;
- здійснення системи заходів із повернення і облаштування кримських татар на історичній батьківщині – в Криму, відродження мови, культури та релігії кримських татар;
- удосконалення структури народного господарства Криму з метою реалізації соціально-економічних програм, забезпечення соціального захисту кримськотатарського народу;
- поліпшення екологічного стану Криму¹.

Водночас в ухваленому положенні про меджліс визначалися такі форми його діяльності:

- створення єдиної системи представницько-виконавчих органів на всіх рівнях і керівництво діяльністю цих органів;
- організація структурних підрозділів з усіх основних напрямів діяльності меджлісу;
- взаємодія з органами державної влади на всіх рівнях, з громадсько-політичними організаціями, а також із закордонними і міжнародними організаціями та органами;
- заснування своїх засобів масової інформації;

---

¹Сессии Курултая крымскотатарского народа. Документы сессии. Положение о Меджлисе крымскотатарского народа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://qtm.org/сессии-курултая>.

- створення господарських і фінансових організацій, підприємств, установ¹.

Саме в цей період закладається методологія роботи меджлісу, унормовуються тактичні та стратегічні пріоритети його діяльності, відповідальність його членів. Щоб прослідкувати цей процес, детальніше зупинимося на перших засіданнях виконавчого органу національного самоврядування кримських татар.

На першому засіданні новообраного меджлісу, що відбулося 6 липня 1991 р., було затверджено його структуру, яка складалася із п'яти відділів: політико-правового, інвестиційного й економічного забезпечення репатріації кримських татар, місцевих органів національного самоврядування, з проблем відродження мови, культури та релігії, а також інформаційно-видавничої служби меджлісу. Керівники відділів, керівник справами, голова меджлісу та ревізійної комісії курултаю були звільнені від інших робіт і отримували зарплату від меджлісу.

На другому засіданні 10 серпня 1991 р. розроблено та ухвалено положення «Про місцеві органи національного самоврядування» та організаційні заходи щодо створення органів місцевого самоврядування в районах Криму, для чого за кожним районом для сприяння виконанню цього завдання призначено відповідальних.

На третьому (екстреному) засіданні 20 серпня 1991 р. основним питанням порядку денного було вироблення позиції меджлісу «щодо здійсненого державного перевороту, розробка заходів і форм діяльності меджлісу на випадок, якщо військова хунта протримається досить довго. Ухвалено заяву меджлісу кримськотатарського народу з різким засудженням

---

¹Сессии Курултая крымскотатарского народа. Документы сессии. Положение о Меджлисе крымскотатарского народа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://qtm.org/сессии-курултая>.

ДКНС і закликом до населення чинити ненасильницький опір військовій хунті»¹.

На четвертому засіданні 31 серпня 1991 р. затверджено позицію меджлісу у зв'язку з проголошенням незалежності України, ухвалено звернення до Верховної Ради і народних депутатів України, затверджено склад делегації для зустрічі з керівництвом України, ухвалено звернення з пропозицією провести спеціальне парламентське слухання щодо проблем кримськотатарського народу з участю членів меджлісу, створити новий державний орган, здатний реалізувати програму повернення кримських татар, розробити механізм реалізації права кримськотатарського народу на самовизначення і визнати меджліс єдиним вищим повноважним представницьким органом кримськотатарського народу.

На п'ятому засіданні 29 вересня 1991 р. розглядалися питання щодо розробки майбутньої конституції Криму, участі кримських татар в асоціаціях «Інтеретнос» і «Крим–Кавказ», ухвалено заяву меджлісу про політичну ситуацію в Криму, де, зокрема, заявлено про неприпустимість перегляду на даний момент кордонів між Україною та Росією.

На шостому засіданні 27 жовтня 1991 р. обговорювалися заходи щодо розробки меджлісом проекту конституції Криму, здійснення рішення курултаю про перехід кримськотатарської мови на латинську графіку, ухвалено постанову про обрання повноважного представника меджлісу в Туреччині, ухвалені рішення стосовно надісланих зі США матеріалів щодо питання надання урядової фінансової допомоги США кримським татарам, про бланки, печатки та посвідчення членів меджлісу, розглянуто фінансовий стан останнього і створено оргкомітет зі скликання науково-практичної

---

¹ Сессии Курултая крымскотатарского народа. Документы сессии. Положение о Меджлисе крымскотатарского народа [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://qtnm.org/сессии-курултая>.

конференції для переведення кримськотатарської мови на латинську графіку¹.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що від початку робота меджлісу мала засвідчити (насамперед українській владі), що у кримських татар є свій повноцінний політично структурований орган влади, який рішуче налаштований на боротьбу за практичну реалізацію визначених програмних цілей. Це підтверджує і той факт, що перші два роки меджліс перебував у повній опозиції до органів влади Криму, а в його риториці домінувала тема права кримськотатарського народу на самовизначення.

З 1993 р. радикальні підходи КТНР до обстоювання політичних прав кримських татар починають змінюватися більш поміркованими. Принаймні один із таких варіантів обговорювався з 1993 р. Тоді московський Центр етнополітичних та регіональних досліджень Е. Паїна розробив документ «Шляхи самовизначення кримськотатарського народу». Його автори запропонували визнати за репатріантами статус «корінного народу»².

Ідею схвально прийняла кримськотатарська еліта. Базуючись на цьому, керівництво КТНР у вересні 1993 р. висунуло визнання за кримськими татарами міжнародно-правового статусу «корінного народу». Такий крок можна було б розглядати як суттєву корекцію колишніх підходів, але, як засвідчила практика, висування нових пріоритетів не супроводжувалося відмовою від старих³.

---

¹Кримськотатарське питання. Ч. 2 (26). Журнал про проблеми кримськотатарського народу в Україні / КЦНПДЖ ; АВЖК. – Сімферополь: Вид. Яра, 2002. – С. 12–13.

²Габріелян О. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації / О. Габріелян. – К. : Світогляд, 2005. – С. 185.

³Економічні та правові проблеми соціальної адаптації й інтеграції кримських репатріантів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cidct.info/uk/publications/Etnopolitika/18.html>.

Від початку діяльності меджліс перебрав на себе монополію у кримськотатарському русі. Це стосувалося як ідеологічних підстав його функціонування, так і фінансових ресурсів, що надходили на реалізацію програм облаштування депортованих. Для забезпечення такого статусу меджлісу його керівництвом здійснювалися достаньо рішучі та безкомпромісні кроки у боротьбі з опонентами.

Показовою у цьому сенсі була резолюція позачергової сесії III курултаю кримськотатарського народу «О крымскотатарских средствах массовой информации» від 19 грудня 1997 р. Цей документ став наслідком того, що друкований орган меджлісу газета «Авдет» не забезпечувала належного інформаційно-аналітичного супроводу його роботи, що значною мірою спричинило появу ідеологічного підґрунтя для кризи націонал-ліберального крила кримськотатарського руху¹.

У резолюції з цього приводу йшлося: «газета «Авдет», що є інформаційним органом меджлісу кримськотатарського народу, останнім часом не справляється з виконанням покладених на неї функцій у обсязі, якого вимагає її статус і як це було кілька років тому, коли лише тираж видання свідчив про його авторитет і вплив на значну частину кримськотатарської громадськості. Зниження популярності газети – багато в чому наслідок проблемно-тематичної обмеженості, вузького кола авторів, непередставленості регіонів. Так, за поточний рік кримськотатарська тематика була представлена значно вужче, ніж вона того заслуговує. Поодинокими були публікації, пов'язані з функціонуванням органів національного самоврядування, включаючи меджліс кримськотатарського народу. Цю деформацію відображає також структура повідомлень: лише третина з них так чи інакше зачіпає життя кримських татар і лише кілька присвячено подіям у меджлісі усіх рівнів. Уперше у 1997 р. думка членів меджлісу кримськотатарського народу (не з числа керівників) прозвучала на сторінках

---

¹ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 15, спр. 6014, арк. 295.

газети 13 жовтня у вигляді опитування у зв'язку з відомими подіями. Дещо пізніше з'явилася єдина за цей час ґрунтовна стаття про ситуацію у представницькому органі, пафос якої відбився у заголовку: «Криза в меджлісі: все нормально – йдемо на дно». У газеті пройшла дезінформація, спрямована на посилення протистояння в представницькому органі кримських татар. Аналогічно йде справа і з авторами: лише близько чверті публікацій належить штатними працівникам. Співробітники газети не надають значення організації виступів представників органів національного самоврядування. Значна частина (майже третина) матеріалів, у т. ч. неінформаційного характеру не підписується. Редакція стала на шлях заповнення цінної газетної площі легкодоступним, нерідко випадковим матеріалом, що не відображає спектр діяльності меджлісів усіх рівнів і життя кримськотатарського народу загалом. Нагальним у газеті меджлісу кримськотатарського народу стає перехід на двомовність і використання латиниці»¹.

З огляду на зазначене, позачергова сесія III курултаю постановила доручити:

- меджлісу кримськотатарського народу затвердити редактора та сформувані редколегію і громадську раду газети «Авдет»;
- Фонду «Крим» на основі вивчення досвіду інших національних видань запропонувати на розгляд меджлісу кримськотатарського народу оптимальну штатну структуру редакції газети «Авдет»;
- здійснити поступовий перехід до видання газети двома мовами – кримськотатарською і російською².

Іншим прикладом конкурентної боротьби меджлісу за вплив на кримськотатарське середовище була ситуація довкола діяльності «Фонду

---

¹Сессии Курултая крымскотатарского народа. О газете «Авдет» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://qtmm.org/сессии-курултая>.

²Там само.

«Крим» та «Імдат-банку» – підконтрольних структур меджлісу та його голови М. Джемілева.

15 червня 1994 р. вийшло розпорядження Кабінету Міністрів України «Про фінансування заходів повернення та облаштування кримськотатарського народу через «Імдат-банк». У ньому зазначалося: «з метою ефективного використання фінансових коштів, що виділяються з державного бюджету України на повернення та облаштування кримськотатарського народу, і на часткову зміну розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 грудня 1993 р. № 1130 проводити фінансування зазначених витрат через комерційний банк «Імдат-банк» у м. Сімферополі (за його згодою)»¹.

Проте у 1997 р. діяльність керівництва меджлісу і насамперед його голови з розподілу коштів, що виділяються державою на повернення та облаштування кримських татар, стала піддаватися критиці. Голова Рескомнацу Л. Аріфов, голова партії «Адалет» С. Керімов, журналістка Л. Буджурова та ін. звинуватили керівництво банку в систематичному нецільовому використанні коштів, більшість із яких не доходила до тих, кому вони призначалися.

У виступі Л. Аріфова на курултаї ішлося, зокрема, про те, що відповідь на питання про опозиційність у меджлісі полягає в особистій зацікавленості голови у двох фінансових структурах – громадській організації «Фонд «Крим» та кримському комерційному банку «Імдат-банк» (пізніше «Крим-Юрт»).

У «Фонді «Крим» М. Джемілев є президентом. Другу структуру він фактично контролює, оскільки є основним засновником «Імдат-банку». Саме через ці дві структури виводяться великі суми грошей із бюджету, що виділяються на облаштування кримських татар, і осідають у чийось

---

¹Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці : зб. документів (1941–1998). – К. : 1999. – С. 115.

кишенях. У банку відкривалися розрахункові рахунки фізичних осіб і різних фірм, у т.ч. і фірм-засновників банку, або контрольованих засновниками банку. За необхідності рахунки відкривалися навіть із порушенням затверджених НБУ правил про порядок відкриття розрахункових поточних і бюджетних рахунків в установах банків. Схема фінансових операцій у більшості випадків була такою: посадові особи УКБ Рескомнацу укладали угоди та домагалися переказу коштів із рахунку УКБ на рахунок підконтрольних фірм згідно з договором. Далі кошти з порушенням договору розходилися не за цільовим призначенням, а на різні рахунки в цьому ж банку за внутрішнім банківським розпорядженням. Усе це і створило сприятливі умови для розкрадань і фінансових махінацій із бюджетними коштами, спрямованими на програму повернення та облаштування¹.

До звинувачень у фінансовому зловживанні опоненти меджлісу додали і різкий стиль керівництва з боку М. Джемілева, що, на думку його опонентів, неодноразово призводило до порушення демократичних принципів, свободи слова та до появи справжнього «культу особи» М. Джемілева.

Напередодні позачергової (19–21 грудня 1997 р.) сесії курултаю кримськотатарського народу незгодні звернулися до меджлісу з відкритим листом, у якому офіційно сформулювали свої вимоги. Його підписали 16 із 33 членів організації.

Натомість голова меджлісу зі свого боку зробив серію енергійних, і як виявилось, ефективних дій щодо залучення на свій бік депутатів курултаю. В результаті у постанові, прийнятій на позачерговій сесії курултаю «Про заходи щодо подолання кризи у меджлісі кримськотатарського народу» підкреслювалося: «більшинство делегатів національного съезда підтвердили повноваження председателя меджлиса крымскотатарского народа Мустафы Джемилева. Из состава меджлиса были отозваны 16 его

---

¹«Имдат-банк» и Кризис в меджлисе [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.milli-firka.org/content/DBAFEGHK#sthash.1KPlz7oY.dpuf>.

представителей, а также председатель Ревизионной комиссии курултая. Проведены довыборы в меджлис крымскотатарского народа и Ревизионную комиссию курултая. Кроме того, большинством голосов делегаты курултая отозвали из ВС Крыма депутатов Леннура Арифова, Наримана Абдурешитова, Лилю Буджурову. В качестве временной меры на период до следующего курултая председатель меджлиса М. Джемилев был наделен полномочиями отводить без обсуждения и голосования 1/3 предложенных кандидатур при избрании членов меджлиса и налагать вето на решения меджлиса, которое может быть преодолено 2/3 голосов меджлиса»¹.

Проте М. Джемілеву довелося публічно відповідати на звинувачення опозиції. У газеті «Крымское время» лідер меджлису висловив свою позицію таким чином. Оргкомітет прийняв рішення проводити напівзакрите засідання курултаю, дозволивши доступ на засідання тільки кримськотатарським ЗМІ, а на гостьові місця впускали людей за списком, затвердженим у т.ч. і представниками опозиції. Час для виступу кожного депутата курултаю був попередньо визначений. Мікрофон надавався за заявками секретаріату, який теж був обраний курултаєм. Усім бажаючим виступити надавали слово, а вимагали завершити виступ прихильників голови, коли ті виходили за межі регламенту або вживали некоректні слова. При цьому опозиції взагалі можна було не надавати слово для виступів, оскільки вони не реєструвалися, розраховуючи покинути залу, якщо справи розвиватимуться не за їхнім сценарієм. Так, власне, вони й зробили. Але зірвати засідання курултаю не вийшло, бо за «групою 16-ти» ніхто не пішов. Підтвердження повноважень голови меджлису таємним голосуванням не передбачено на позачергових сесіях курултаю. Водночас сам голова меджлису, враховуючи розкол, попросив провести цю процедуру, але делегати значною більшістю голосів підтвердили, що не існує підстав для недовіри голові меджлису. Надання

---

¹Сессии Курултая крымскотатарского народа. О газете «Авдет» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://qtmm.org/сессии-курултая>.

йому права вето, яке може бути скасоване двома третинами голосів представницького органу, практикується в більшості країн, відповідальність за це право повністю покладається на голову органу, що проводить цю процедуру. Відведення частини кандидатів у члени меджлісу, який є не тільки органом нації, також закономірне, оскільки якщо тут будуть люди з різних причин несумісні та не підготовлені у професійному сенсі, то це неодмінно відобразиться на роботі цього органу¹.

Зважаючи на зазначене, автор не може погодитися з думкою, що основним результатом розколу КТНР можна вважати те, що меджліс утратив винятковий статус у кримськотатарському середовищі, остаточно перетворившись на одну з (нехай навіть найвпливовішу) політичних партій кримських татар, лише зовні оформлену як представницький орган, але насправді ним не був.

На наш погляд, кримськотатарський національний рух першої половини 90-х років був загалом складним і неоднозначним. Проте не визнаний де-юре меджліс існував і діяв, і де-факто залишався найбільш впливовою політичною силою як усередині кримськотатарського середовища, так і в етнополітичних процесах автономії.

Задля розуміння базових засад кримськотатарського національного руху наприкінці ХХ–початку ХХІ ст. детальніше зупинимося на роботі 1-ї сесії ІV курултаю кримськотатарського народу, що відбулася 9–11 листопада 2001 р. Під час її проведення було враховано досвід негативної реакції громадськості на окремі авторитарні дії лідерів меджлісу та залагоджено негативні враження від перебігу минулих двоступінчастих виборів.

Аналіз документів сесії дає змогу дійти висновку, що головний стратегічний курс національного руху, спрямований на відновлення

---

¹Джемилев М. Отстаивая интересы Украины, я отстаиваю интересы крымскотатарского народа / М. Джемилев // Крымское время. – 1998. – 13 февраля. – № 7. – С. 5.

кримськотатарської державності у формі національно-територіальної автономії і надалі залишився незмінним. Основним елементом такої автономії, за словами М. Джемілева, мало бути визнання українською владою кримських татар корінним народом Криму, що в політико-правовому плані передбачає:

- реєстрацію представників кримськотатарського народу у Державному реєстрі кримськотатарського народу;
- гарантоване представництво кримськотатарського народу у ВР України, ВР АР Крим (не менше, ніж 15% від загальної чисельності депутатів) та органах місцевого самоврядування автономії;
- визнання курултаю вищим представницьким органом кримськотатарського народу¹.

Значна увага на курултаї була приділена питанням тактики національного руху. У цьому плані необхідно виділити декілька пріоритетів. У виступі М. Джемілева насамперед було зазначено, «що кримськотатарський національний рух, обстоюючи права свого народу, може стати в опозицію до існуючого уряду України, до його парламенту, виступати проти політики та конкретних дій найвищих посадових осіб у державі, якщо їхня політика і дії завдають шкоди інтересам нашого народу, але ніколи і за жодних обставин він не має діяти проти фундаментальних інтересів Української держави, здійснювати будь-які дії, що можуть завдати шкоди її незалежності і територіальній цілісності. Ми можемо для досягнення своїх цілей вступати у тимчасові або довготривалі союзи з різними політичними партіями і рухами. Але ми ніколи не повинні бути в союзі з політичними силами, які ставлять собі за мету зазіхання на

---

¹Доповідь голови меджлису Мустафи Джемілева на першій сесії IV Курултаю кримськотатарського народу 9 листопада 2001 р. // Кримськотатарське питання. – Ч. 2 (26). – Сімферополь, 2002. – С. 149.

незалежність і територіальну цілісність України, на підпорядкування України або включення її у сферу впливу іншої держави, на встановлення в країні тоталітарного ладу. Ураховуючи це, основним функціональним союзником для КТНР залишається Президент України, який «попри щільну завісу брехні й ненависті довкола меджлісу, знайшов форму взаємодії з кримськотатарським народом»¹.

Отже, з одного боку, зазначалося, що боротьба за права кримськотатарського народу вестиметься виключно демократичними, ненасильницькими методами. З другого – обґрунтовувалася необхідність проведення протестних акцій, які можуть стати «більш широкомасштабними, аніж ті, що проводилися раніше. Така неоднозначна позиція національного руху не стала неочікуваною. Навпаки, є підстави вважати її ознакою загальної еволюції підходів меджлісу до питання політичних прав кримських татар.

Загалом на підставі проведеного аналізу документів курултаю щодо забезпечення права кримськотатарського народу можна стверджувати, що політика кримськотатарського національного руху стала дещо більш конструктивною і прогнозованою. Зокрема, це стосується способів розв'язання проблем представництва кримських татар у ВР АР Крим. Замість агресивного тиску, вимог квот і привілеїв для депортованих при формуванні Верховної Ради автономії та намірів бойкотувати вибори з'явилася більш поміркована позиція. Згідно з нею кримські татари за жодних обставин не бойкотуватимуть вибори. Навпаки, вони братимуть у них активну участь незалежно від того, яким несправедливим був би по відношенню до кримських татар закон про вибори. Вирішальну роль у цьому відіграла заявлена Президентом України Л. Кучмою позиція про неприйнятність у

---

¹Доповідь голови меджлісу Мустафи Джемілева на першій сесії IV Курултаю кримськотатарського народу 9 листопада 2001 р. // Кримськотатарське питання. – Ч. 2 (26). – Сімферополь, 2002. – С. 149–150.

Криму змішаної чи пропорційної виборчої системи, яка сприяла усвідомленню кримськотатарськими лідерами того, що навіть 20 депутатів, обраних за змішаною системою до ВР, де переважають комуністи, це значно гірший результат, ніж 5–7 депутатів у збалансованому складі ВР, обраний за мажоритарним принципом¹.

Пом'якшилася позиція КТНР і щодо земельної проблеми. Суть зміни, за словами М. Джемілева, полягала у такому: «Курултай не наполягатиме на перепаюванні, якщо дійсно землі достатньо, щоб у кожному районі Криму кримським татарам пропорційно до їх чисельності було виділено землі стільки ж, скільки й російськомовним, однак і якість землі має бути рівноцінною. Водночас необхідно зарезервувати землі принаймні для кримських татар, які вже відновили своє українське громадянство, але через об'єктивні причини поки що не можуть повернутися на свою батьківщину. Нижче цих вимог меджліс як представницький орган нації відступати не має права. Тому завданням наступного складу меджлісу і всіх органів національного самоврядування має бути досягнення того, щоб вирішення земельної проблеми було хоча б у такому обсязі»².

Зміщення акцентів щодо методів діяльності КТНР із силових на політичні поставило на порядок денний проведення відповідних організаційних і кадрових змін у меджлісі, який згідно з новим регламентом курултаю, наділяється правами вищого повноважного представницько-виконавчого органу кримськотатарського народу. Тому 21 листопада 2001 р. на першому засіданні меджлісу було затверджено його нову структуру. Відтепер меджліс складався з чотирьох управлінь, серед яких особлива роль

---

¹IV Курултай // Голос Крима. – 2001. – 16 ноября. – № 47. – С. 1–2.

²Там само.

відведена політико-правовому управлінню (Н. Бекіров) та юридичній службі (Е. Авамільєва)¹.

За підрахунками автора, новообраний меджліс «помолодшав» на 5 років і майже на половину поповнився за рахунок людей із вищою освітою, які мали практичний досвід роботи в органах влади та громадських об'єднаннях. Ця обставина спричинила активізацію роботи лідерів меджлісу в комітетах Верховної Ради України, Кабінеті Міністрів України, відповідних центральних органах виконавчої влади з приводу прийняття Закону «Про статус кримськотатарського народу».

У матеріалах курултаю та у виступах учасників першої сесії пролунала стурбованість ситуацією, яка склалася в релігійному житті кримських татар. З цього приводу була ухвалена окрема заява курултаю «Про відродження релігійного життя кримських татар і збереження релігійної толерантності в Криму», в якій засуджуються спроби закордонних місіонерів ревізувати той варіант ісламу, який споконвічно сповідується в Криму, обстоюється світська форма ісламу. Ми повинні всіляко сприяти зростанню національної самосвідомості наших співвітчизників, відродженню ісламу на своїй батьківщині, але рішуче викорінювати релігійний фанатизм і ворожість до інших національностей і релігійних конфесій. З цього приводу М. Джемільєв зазначив: «Ми ніколи не повинні забувати, що від початку відродження нашого післявоєнного національного руху за повернення на батьківщину і відновлення своєї автономії нам надавали величезну допомогу, дуже часто ризикуючи своїм життям і свободою, люди різних національностей і віросповідань. У нас і зараз дуже багато щирих друзів різних національностей, які належать до різних релігійних конфесій. Тому будь-які висловлювання чи дії проти окремих народів або релігійних конфесій не

---

¹Бекиров Н. Каким быть межлису? / Н. Бекиров // Голос Крыма. – 2001. – 20 апреля. – № 17. – С. 5.

тільки аморальні, суперечать принципам ісламу, але й завдають суттєвої шкоди інтересам нашого національно-демократичного руху»¹.

Загалом сутністю релігійного виміру політики меджлісу була системна співпраця з духовенством, без допомоги якого й без участі у справах мусульманської спільноти меджліс не уявляв своєї діяльності щодо ескалації масового повернення кримських татар у Крим та утворення національної автономії.

Так, голосувати на виборах до Верховної Ради АР Крим у 1994 р., закликали як голова меджлісу Мустафа Джемілев, так і муфтії мусульман Криму Хаджі Сеїтджеліл Ібрагімов. «Духовна опора наша – віра в єдиного, всемогутнього й милосердного Аллаха – вимагає єдності й у громаді, й у справах наших, – писав муфтії. – Закликаю вас, браття, підтримати на виборах наш курултай, бо саме він висунув людей достойних... Адже сказано в Корані: «Ідіть за тим, хто не просить у вас нагороди і хто на прямому шляху!»² У результаті до Верховної Ради Криму було обрано представників кримськотатарського народу, яких підтримували обидва достойники, що свідчить про ефективність участі духовенства в політичних справах. Показово, що й церемонія присяги новообраних депутатів на вірність своєму народові відбулася 29 квітня 1994 р. у Великій ханській мечеті в Бахчисараї³.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що меджліс хоч і дотримувався певної дистанції, чіткої межі, що відділяє сферу загальномуусульманської духовності, солідарності, культури від завдань організованого національного

---

¹Доповідь голови меджлісу Мустафи Джемілева на першій сесії IV Курултаю кримськотатарського народу 9 листопада 2001 р. // Кримськотатарське питання. – Ч. 2 (26). – Сімферополь, 2002. – С. 149.

² Червона С. Іслам у Криму: історія і сучасність [Електронний ресурс] / С. Червона // Людина і світ. – 1998. – № 3. – С. 2–9. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_1998/lis_98_3/37316/.

³Там само.

руху та його політичної програми, але все-таки ісламський чинник – незмінний складник програм національних політичних партій і громадських організацій кримських татар, а також їх назв.

Наведені вище дані, що ґрунтуються на аналізі рішень 1-ї сесії IV курултаю, дають підстави дійти висновку про формування загалом сприятливих можливостей для взаємодії державних інституцій із кримськотатарськими національними організаціями щодо розв'язання проблем облаштування депортованих, їх інтеграції в українське суспільство.

Крім курултаю та меджлису в національному русі кримських татар існували й інші громадсько-політичні організації.

2 березня 1996 р. у Сімферополі відбувся 5-й з'їзд Організації кримськотатарського національного руху. У з'їзді взяли участь 103 делегати з усіх регіонів Криму (всього членів організації близько 1000 осіб). Її голова Ереджеп Хайретдінов, виступаючи зі звітною доповіддю зазначив, що стабільність у Криму не може бути досягнута через неконструктивну політику України. Київ не розуміє, що вирішувати кримськотатарську проблему дешевше, ніж не вирішувати. Він зажадав «надання квот для кримських татар у Збройних силах України та перегляду статусу кримської автономії, що є російською державністю на території України»¹.

Голова Ревізійної комісії ОКНР Сервер Туварчі виступив із різкою критикою на адресу керівного органу ОКНР – Центральної Ради. За його словами, останні два роки ОКНР відсутня в політичному житті Криму, плететься у хвості подій. Говорив про це журналістам і присутній на з'їзді Мустафа Джемільєв. Віддавши належне діяльності ОКНР в минулому, підкреслив, що останнім часом у ній немає свіжих ідей, відсутня ініціатива і висловив надію, що з перевиборами керівництва становище зміниться. На з'їзді було обговорено першочергові завдання організації, з якими вона, мабуть, виступить на III курултаї, обрано новий склад Центральної Ради

---

¹У съезд ОКНД // Авдет. – 1996. – 5 марта. – № 3 (142). – С. 2.

ОКНР та Ревізійної комісії. Відбулися також вибори нового голови ОКНР. Ним знову став Ереджеп Хайретдінов.

У документах з'їзду були визначені головні напрями діяльності ОКНР, зокрема:

- сприяння якнайшвидшому поверненню та облаштуванню кримськотатарського народу;
- створення в Криму політико-правової системи, що забезпечує реалізацію кримськотатарським народом його невід'ємного права на самовизначення і гарантує захист прав і свобод людини;
- відновлення, збереження та розвиток культурних і духовних цінностей кримських татар;
- підтримка заходів щодо розбудови ринкової економіки, спрямованої на повне задоволення інтересів жителів Криму, їх соціальний захист, збереження природи Криму;
- боротьба за ратифікацію Україною міжнародної конвенції МОП № 169 про права корінних народів, прийняття закону України про повну реабілітацію кримськотатарського народу, в якому мають відобразитися питання, пов'язані з відновленням політичних соціальних і культурних прав, повернення майна кримським татарам, компенсацію матеріальної та моральної шкоди, завданої внаслідок злочинної депортації;
- перетворення штучно створеної адміністративно-територіальної автономії у національно-територіальну, оскільки кримськотатарський народ є правонаступником національної державності в Криму¹.

Слід також зазначити, що під час проведення III курултаю ОКНР заявила про створення своєї фракції, а у виступі Е. Хайретдінова пролунала критика меджлісу. На його думку, помилковою була участь у виборах «бутафоричного» президента Криму, відмова від участі у виборах до

---

¹У съезд ОКНД // Авдет. – 1996. – 5 березня. – № 3 (142). – С. 2.

місцевих органів влади, відсутність координації дій громадських і політичних організацій народу, малоефективна робота засобів масової інформації і, нарешті, відсутність громадського незалежного контролю, адже тільки він може зупинити нераціональне використання коштів¹.

У другій половині 1990-х років, уникнувши повного розвалу, ОКНР здійснила кроки щодо реанімації своєї громадської діяльності способом створення під своєю егідою різних суспільно-політичних об'єднань (Асоціація кримськотатарських лікарів та працівників освіти, Спілка кримськотатарських офіцерів, Кримськотатарський молодіжний центр).

У серпні 1993 р. управлінням юстиції Ради міністрів Криму зареєстровано Національний рух кримських татар (НРКТ). На момент реєстрації, за поданими засновниками відомостями, рух нараховував 68 членів. НРКТ своїми цілями і тактикою продовжив традиції національного руху 50–60 років, що відображалися у співробітництві з владою і наданні переваг лояльній петиції, на відміну від прямих дій, що виражалися в акціях громадянської непокори, схвалених курултаєм. У програмних документах НРКТ виступав за відновлення національної державності кримськотатарського народу в рамках сформованих у Криму державних інститутів. Його вимоги базувалися на неприйнятті політичного екстремізму, пантюркізму та ісламізму. Інтереси організації висловлювала газета «Арекет». У середині 90-х років діяльність НРКТ дещо радикалізувався. Було проведено кілька мітингів-пікетів у м. Сімферополі, пролунала різка критика діяльності меджлісу та Рескомнацу стосовно нецільового використання та розкрадання коштів, що виділяються з державного бюджету на облаштування кримських татар. В. Абдураїмов, характеризуючи роботу III курултаю, що відбувся в 1996 р., назвав його делегатів «слухняними гвинтиками», готовими ухвалити будь-яке рішення керівництва меджлісу, і висловив свою

---

¹Габриелян О. Крымские татары: депортация, возрождение и обустройство / О. Габриелян [и др.]. – Симферополь, 1998. – С. 215.

незгоду з тим, щоб вважати курултай з'їздом усього кримськотатарського народу¹.

Слід також зазначити, що у цей період посилилася проросійська орієнтація НРКТ. Наприкінці травня 1996 р. її лідери (В. Абдураїмов, С. Меметов) відвідали Москву «с целью проведения консультаций и встреч в комитетах и комиссиях Государственной Думы»².

У 1999 р. НРКТ оголосив збір підписів під вимогою скликання міжнародного трибуналу з розслідування злочинів проти кримських татар. У своїй заяві до міжнародних організацій НРКТ вимагав притягнути Україну як «головного відповідача на трибунал як державу, що незаконно володіє та розпоряджається територією кримськотатарського народу і не здатна забезпечити права жителів півострова»³.

На 4-й сесії III курултаю кримськотатарського народу заступник голови Центральної Ради НРКТ Е. Куртієв запропонував висунути Президенту України Л. Кучмі ультиматум із вимогою негайно вирішити питання про національний суверенітет кримськотатарського народу⁴.

19 серпня 1995 р. відбувся установчий з'їзд нової кримськотатарської націоналістичної партії «Адалет». До цього з'їзду в партії налічувалося понад 200 членів. Своєю головною метою вона вважала відновлення кримськотатарської державності, серед інших завдань було конституційне визнання кримських татар корінною нацією Республіки Крим, повноцінне

---

¹Бекіров С. Н. Диференціація національного руху кримських татар (кінець ХХ – початок ХХІ ст.). / С. Н. Бекіров // Грані. – 2010. – № 1 (69), січень-лютий. – С. 114.

²Информация о работе делегации НДКТ // Аркет. – 1996. – № 7/54 (июль). – С. 1.

³Політичні процеси в АРК: етапи розвитку та основні тенденції // Національна безпека і оборона. – К., 2001. – № 4. – С. 25.

⁴Там само.

(40%) представництво корінного населення на усіх рівнях законодавчої та виконавчої влади, повна компенсація матеріальних збитків, завданих кримським татарам під час депортації. Як заявив лідер партії «Адалет» С. Керимов, тиск на керівництво автономії й центру триватиме доти, доки гарантії для татарського народу не буде закріплено у Конституції Криму, доки не буде відновлено державність останнього¹.

У програмі партії відстоювалося право створювати у разі виникнення реальної загрози для честі, майна і життя кримських татар воєнізованих підрозділів аскерів, які спиратимуться на довіру народу та закони шаріату. Ідея створення цих загонів виникла як своєрідна противага воєнізованим формуванням козаків².

З цього приводу С. Керимов зазначив: «Ми проти будь-яких, у т.ч. і воєнізованих формувань і говорили про це ще в момент створення козацьких формувань. Підтримувані державними чиновниками, зі зброєю в руках, вони могли б накоїти багато бід у Криму. Тому ми ще раз заявили на з'їзді – ніяких загонів аскерів немає, але ми залишаємо за собою право їх створення, якщо не буде припинена діяльність так званих козаків»³.

Водночас, за даними дослідниці кримськотатарського національного руху С. Червоної, певні зусилля щодо створення таких загонів партія докладала. Існували групи спортивно підготовлених юнаків, пов'язаних між собою у «трійки» або «п'ятірки», підлеглі командирам цих груп, побудовані за суворими законами дисципліни та правилами конспірації, готові за

---

¹Зінченко Ю. Кримськотатарська проблема: історія і сучасність / Ю. Зінченко // Український історичний журнал. – 2004. – № 3. – С. 71.

²ЦДАВО України, Ф. 5233, оп. 2, спр. 850, арк. 28.

³«Адалет» – партія справедливості // Авдет. – 1995. – № 15–16/130–131 (4 сентября). – С. 4.

наказом, відданим головою партії, піднятися на захист кримськотатарського народу, оперативно прибути в будь-яку гарячу точку на території Криму¹.

Згідно з планами організаторів «Адалет» має стати політичною силою, здатною більш радикальними методами боротися за вирішення соціально-економічних і політичних проблем кримських татар. Перші результати діяльності створюваної структури дали підстави вважати, що «Адалет» у процесі реалізації своїх програмних установок здатний реально перейти до екстремістських форм і методів політичної діяльності.

Слід зазначити, що ця ідея не знайшла підтримки в конструктивно налаштованому керівництві меджлісу, що вплинуло на подальші дії партії. 20 квітня в залі Кримськотатарського музично-драматичного театру відбувся V з'їзд партії «Адалет», на якому її члени засудили розповсюдження різноманітними місіонерами серед мусульман півострова ідей ваххабізму та фундаменталізму. У питанні наділу землею кримських татар партія «Адалет» поділяла точку зору міллі меджлісу².

Досліджуючи діяльність і програмні засади партії, варто означити їх релігійний аспект. «Адалет» сповідувала моноконфесійність і нетерпимість до поширення інших релігій і вірувань серед кримських татар. В інтерв'ю газеті «Авдет» лідер патрії Керімов зазначав: «Ми бачимо, як наша молодь деградує. Наркоманія, проституція, злочинство, досі не властиві кримським татарам, тепер уже нікого не дивують. Свята святих нашого народу – мусульманська релігія продається в буквальному сенсі слова. Нам відомо, що в Старому Криму, наприклад, 17 кримських татар стали членами секти

---

¹Червоная С. Крымскотатарское национальное движение (1994–1996 гг.) [Електронний ресурс] / С. Червоная. – Режим доступу: <http://www.tatar-history.narod.ru/krim-tatar.htm>.

²Алядинова Л. Состоялся съезд партии «Адалет» / Л. Алядинова // Голос Крыма. – 2001. – 24 апреля. – № 417. – С. 2.

Свідків Єгови. Релігія – останнє, що зберігає будь-яку націю, а деякі з нас, мабуть, вирішили нею пожертвувати»¹.

Спроби створення політичної противаги меджлісу супроводжувалися появою різних суспільно-політичних партій і організацій. Серед них можна виокремити відроджену «Міллі Фірка» на чолі Р. Аблаєвим.

Шість років поспіль у період кризи, викликаній скандалом із бюджетними грошима, розбазареними «Фондом «Крим», у числі 16 опозиціонерів Р. Аблаєв вийшов зі складу меджлісу. Через деякий час він стає кандидатом від Партії мусульман на виборах до ВР України і одночасно з Ленуром Аріфовим створює опозиційний М. Джемілеву, суспільно-політичний рух «Міллет».

Показово, що «Міллі Фірку» було легалізовано (способом повідомлення) як громадську організацію без надання статусу юридичної особи, який, однак, використовувався лідерами «Міллі Фірки» як піар-захід. Р. Аблаєв критикував меджліс і передусім його керівників за роботу в органах влади автономії, оскільки, на його думку, «нерідко влада принижує гідність та інтереси кримських татар, тому кримському татарину в органах влади доведеться або теж вести антитатарську політику, або піти»². Стратегічними цілями організації проголошено відновлення в Криму кримськотатарської державності, інтеграція кримськотатарського народу в тюркський світ на підставі ісламського світогляду, забезпечення реституції законним власникам майна та земель, втрачених унаслідок насильницьких, незаконних дій режимів, в управлінні яких знаходилася національна територія

---

¹«Адалет» – партія справедливості // Авдет. – 1995. – № 15–16/130–131 (4 сентября). – С. 3.

²Ішин А. В. Оцінка ситуації у провідних політичних організаціях АР Крим та їхнього впливу на суспільно-політичний розвиток регіону [Електронний ресурс] / А. В. Ішин, А. В. Мальгін. – Режим доступу: old.niss.gov.ua/Monitor/April/13.htm.

кримськотатарської нації, у т.ч. майна та земель, що належать за правом мусульманським общинам та іншим конфесіям, створення ефективної системи національного самоврядування, вільного та не залежного від того, в якому правовому просторі перебуває Кримський Юрт та кримськотатарська нація тощо¹.

У програмних документах «Мілли Фірка» зазначалася інтеграція кримських татар «у тюркський світ на основі ісламського світогляду», підтримка на півострові «демографічного та соціокультурного балансу», в т.ч. у спосіб повернення співвітчизників не тільки з місць вислання, але й «із діаспор»². Згідно з висловом Р. Чубарова, проект відтворення «Мілли Фірка» – це спроба «використовувати політичний бренд «Мілли Фірка», який діяв у інших політичних умовах і в іншій державі. До того ж, наївно вважати, що яка-небудь партія здатна об'єднати націю»³.

З-поміж опозиції меджлісу слід виокремити і «Кримськотатарський блок», утворений экс-віце-прем'єром Едіпом Гафаровим. Будучи колишнім членом меджлісу, він критикував прихильників М. Джемілева за тривалий період репатріації і дуже скромні успіхи національного руху на цьому терені. Представники меджлісу, своєю чергою, звинувачували його у спробі розколу національного руху та прагненні перетягнути симпатії кримських татар на користь маргінальних партій.

---

¹Ішин А. В. Оцінка ситуації у провідних політичних організаціях АР Крим та їхнього впливу на суспільно-політичний розвиток регіону [Електронний ресурс] / А. В. Ішин, А. В. Мальгін. – Режим доступу: old.niss.gov.ua/Monitor/April/13.htm.

²Володимир Притула: Координаційна Фірка Опозиції Меджлісу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://maidanua.org/static/krymmai/1282157899.html>.

³Там само.

З цього приводу Е. Гафаров зазначав, що кримські татари – цілісний і повноправний народ, який має право голосувати, як хоче, без підказок меджлісу, що вже стали традиційними. Не треба ставитися до кримських татар, як до стада. Вони мають свої політичні уподобання й готові висловлювати їх на виборах. Давно вже час позбутися ілюзії, що кримські татари однорідні й безбарвні. Національний рух кримських татар хоч і єдиний у тому, що стосується репатріації та облаштування, повернення втрачених унаслідок депортації прав, але майбутнє народу вони бачать поліфонічно. Це не можна назвати розколом, оскільки національний рух ніколи й не був однорідним. У ньому спочатку, наприклад, існувало крило, яке очолював трагічно вбитий Юрій Османов, також існували й інші течії, що іноді навіть намагалися оформитися в партії, як це було з рухом «Міллет». Ми вважаємо, що багато лідерів національного руху, які зробили в нього великий внесок, сьогодні незаслужено відсунуті на другий план, а їхній досвід не використовується належним чином. Багато хто з них не поділяє погляди меджлісу на події й тенденції. Але за ними стоять десятки тисяч людей. Хіба можна таку масу називати аутсайдерами? Це органічна частина нашого народу. А у народу просто немає аутсайдерів¹.

Аналізуючи диференціацію національного руху кримських татар, слід звернути увагу на діяльність Координаційної ради суспільно-політичних сил кримськотатарського народу. Вона була побудована на критиці дій меджлісу кримськотатарського народу, звинуваченні його у прихильності до політики Української держави. Крім того, Рада виступала не за скасування системи органів національного самоврядування або їх реформування, а фактично за заміну членів меджлісу та інших структур своїми людьми. Зазначимо, що спроби членів Координаційної ради брати участь у виборах в органи

---

¹Гафаров Е. У народу немає аутсайдерів... [Електронний ресурс] / Е. Гафаров // Газета День. – 2006. – 27 квітня. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/>.

національного самоврядування не стали успішними, але їхні дії призводили до розколу серед національного руху та заважали досягненню його цілей. На початку 2000-х років Координаційна рада об'єднувала понад десять кримськотатарських організацій, переважно нелегалізованих. З часом більшість із них відсіялася, а ті, що залишилися – перетворилися на своєрідний політичний клуб¹.

У вересні 1998 р. у Донецьку відбулася установча конференція Партії мусульман України (ПМУ). На ній були присутні представники меджлису Ніязі Селімов і Садик Берберов, які всупереч мандату меджлису взяли активну участь у діяльності нової партії. ПМУ створювалася для участі у виборах 1998 р. і фактично її кандидати склали конкуренцію кандидатам від меджлису.

У програмі партії стверджувалося, що вона об'єднує громадян України, які намагаються всебічно сприяти виходу країни із всеохоплюючої кризи, перетворенню її на велику квітучу країну, забезпеченню щастя і добробуту народам мусульманської культури, іншим національним меншинам, усім членам українського суспільства. Наголошувалося також, що ПМУ є виразником специфічних культурних і духовних інтересів кримських татар². Однак цей політичний проект не став уособленням єдності між трьома духовними організаціями (ДУМК, ДУМУ, ДЦМУ). Це було однією з причин того, що Партія мусульман України на виборах до Верховної Ради України у березні 1998 р. не пододала 4-відсотковий бар'єр і не пройшла до Верховної Ради України. Кримськотатарське населення переважно проголосувало за

---

¹Володимир Притула: Координаційна Фірка Опозиції Меджлису [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://maidanua.org/static/krymmai/1282157899.html>.

²Козловський І. А. Духовний центр мусульман України [Електронний ресурс] / І. А. Козловський, І. Г. Луковенко. – Режим доступу: <http://masters.donntu.edu.ua/2012/fknt/matychak/library/article9.htm>.

Народний Рух, до першої півсотні списку якого увійшли двоє чільних діячів меджлісу – Мустафа Джемілев і Рефат Чубаров. Згодом під впливом меджлісу ПМУ розкололася на два крила, одне з яких займало про-, а інше – антимеджлісівські позиції¹.

Проаналізувавши досліджену інформацію, можна стверджувати, що за часів президентства Л. Кучми в центральних органах державної влади продукувалися ідеї, результатом реалізації яких мав стати процес одержавлення кримських татар, особливо тих, які входять до владної номенклатури. Тим самим держава мала впливати не тільки на національний рух іззовні, але й за допомогою кримськотатарської номенклатури змінювати його ізсередини. Навіть за пасивності держави сама ця номенклатура не була б пасивною, тому що для неї – це питання її влади і впливу. Ішлося про необхідність формування майбутньої кримськотатарської еліти із студентів і випускників вищих навчальних закладів, молодих фахівців. Від її орієнтації залежатиме майбутнє усього народу, країни загалом. Кваліфіковане і гнучке вирішення цієї складної ситуації дало б змогу зміцнити позиції Української держави у Криму, створити на півострові більш ефективний і надійний механізм безконфліктного розв'язання найбільш важкої і складної для України проблеми повернення та адаптації кримськотатарського народу. Виходячи на якісно новий рівень співробітництва з меджлісом, державні органи України та Автономної Республіки Крим отримують можливість контролювати ситуацію у кримськотатарському середовищі. Залучення меджлісу до вирішення проблем повернення та облаштування кримських татар дасть змогу розділити з ним відповідальність за реальну роботу.

Проте такі підходи не знайшли належної політичної підтримки та не були реалізовані в нормативно-правових документах.

---

¹ ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 15, спр. 6922, арк. 67.

Отже, створення меджлісу виявилось своєрідною формою самоорганізації кримськотатарського народу для вирішення його соціально-економічних, політико-правових проблем.

Від початку меджліс перебував у опозиції до органів влади Криму і в його риторичі домінувала тема права кримськотатарського народу на самовизначення.

Його склад був неоднорідним і відображав існуючі в кримськотатарському національному русі політичні течії та погляди, нерідко прямо протилежні – від украй радикальних до конструктивних. Це нерідко використовували зацікавлені сили для дискредитації меджлісу.

У досліджуваній період керівництву меджлісу вдалося розробити виважену політичну лінію, яка об'єктивно співпадала з національними інтересами Української держави. Це передусім виявилось у тому, що меджліс відстоював збереження територіальної цілісності України, неодноразово виступав проти сепаратистських сил у Криму, закликав кримськотатарський народ виконувати виключно українські закони.

На зламі століть вплив меджлісу на основну масу кримськотатарського населення дещо знизився. Не останньою чергою це було пов'язано з різким падінням життєвого рівня переселених громадян із числа осіб кримськотатарського народу, невиконанням тих обіцянок, які давали лідери. Однак органи української влади недооцінили можливості цієї структури, її політичний потенціал. Не дивлячись на всі зусилля опозиції, ані НРКТ, ані ОКНР, ані громадсько-політичному об'єднанню «Міллет», ані національній партії «Адалет» не вдалося залучити на свій бік значні верстви населення. Лідери меджлісу подолали спробу розколу в своїх рядах і зберегти формальну єдність. Саме ця обставина врешті-решт виявилася вирішальною під час вибору тактики кримськотатарського національного руху за відстоювання інтересів свого народу. У заяві ветеранів КТНР і членів Кримського координаційного центру прав людини ім. Григоренка, зокрема,

ішлося: «Мы сдерживали молодых и горячих соотечественников, уставших ждать улучшения, во имя будущего»¹.

Натомість Українській державі так і не вистачило політичної волі для того, щоб не сприймати меджліс як опозиційну структуру.

---

¹Заявление ветеранов крымскотатарского национального движения и членов крымского центра прав имени П. Григоренка // Голос Крыма. – 2001. – 9 февраля. – № 7. – С. 2.

РОЗДІЛ 5

ВЗАЄМОДІЯ УКРАЇНИ НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ У ПИТАННІ ОБЛАШТУВАННЯ КРИМСЬКИХ ТАТАР

Для надання процесу репатріації кримських татар динамізму українська влада у досліджуваній період активізувала зусилля у зовнішньополітичній сфері.

Це передбачало насамперед підвищення ефективності взаємодії з країнами, із яких повертаються репатріанти, та привернення уваги міжнародного співтовариства до необхідності практичної допомоги Україні в питаннях їх облаштування.

Тут важливу роль відіграло засідання Організаційного комітету з підготовки та проведення заходів щодо вшанування пам'яті жертв депортації з Криму від 21 квітня 1994 р. З-поміж іншого в його документах ішлося про напрацювання системного підходу щодо розв'язання проблем репатріації у міжнародному аспекті. Так, Міністерству закордонних справ та Міністерству у справах національностей та міграції було доручено інформувати світове співтовариство, зокрема 49-ту сесію ООН та інші міжнародні форуми, щодо питань, пов'язаних із добровільним поверненням кримськотатарського народу й депортованих осіб інших національностей і закликати до співробітництва¹.

Було акцентовано увагу на посиленні співробітництва з країнами- правонаступницями колишнього СРСР. Щодо цього Міністерство закордонних справ мало порушити перед урядами країн СНД питання про ратифікацію Бішкекської угоди від 9 жовтня 1992 р., а також розпочати двосторонні переговори щодо форм і механізмів участі у забезпеченні

---

¹ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 15, спр. 4200, арк. 116.

добровільного повернення і облаштування депортованих. Крім того, МЗС було зобов'язано звернутися до міжнародних організацій, окремих країн, громадських об'єднань благодійницького спрямування із закликом про надання невідкладної допомоги в облаштуванні депортованих, передусім кримських татар¹.

Для прискорення ратифікації державами-учасницями СНД Угоди з питань, пов'язаних із відновленням прав депортованих осіб, національних меншин і народів від 9 жовтня 1992 р. органам влади доручалося вжити таких заходів:

- ініціювати відповідне звернення Верховної Ради України до парламентів держав-учасниць СНД;
- ініціювати лист-звернення з цього питання Президента України Л. Кучми до Голови Ради глав держав СНД, Президента РФ Б. Єльцина;
- звернутися листами міністра закордонних справ України до міністрів закордонних справ держав-учасниць Співдружності та Виконавчого секретаря СНД І. В. Коротчені;
- доручити послам України в державах-учасницях СНД порушити відповідні питання перед керівництвом законодавчих органів держав перебування;
- провести аналогічну роботу з послами держав-учасниць СНД в Україні;
- доручити постійному представникові України при координаційних інститутах СНД провести відповідну роботу через структури Виконавчого Секретаріату Співдружності².

Пропонувалося також ініціювати включення до порядку денного чергового засідання Ради глав держав СНД питання про сприяння держав-

---

¹ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 15, спр. 4638, арк. 76.

²Там само, арк. 88.

учасниць Співдружності добровільному поверненню депортованих осіб у місця попереднього проживання з метою його всебічного розгляду й ухвалення рішення.

Особлива увага зверталася на активізацію роботи щодо підписання двосторонніх угод із Казахстаном, Киргизстаном, Російською Федерацією, Узбекистаном і Таджикистаном про співробітництво в організації добровільного повернення та облаштування в Україні депортованих осіб, зокрема:

- повторно звернутися з листами міністра закордонних справ до урядів Казахстану, Киргизстану, Російської Федерації, Таджикистану з пропозицією укладення означених угод;
- розпочати переговорний процес із Узбекистаном щодо укладення такої угоди;
- доручити посольствам України в державах проживання депортованих осіб здійснити заходи щодо просування двосторонніх угод способом впливу на державні структури та громадську думку країн перебування;
- провести аналогічну роботу з посольствами цих держав в Україні¹.

Для залучення коштів іноземних держав, міжнародних організацій і фондів ініціювалося звернення Прем'єр-міністра України та Міністра закордонних справ України до глав урядів Туреччини, Федеративної Республіки Німеччини, Болгарії, Саудівської Аравії, Ірану, Лівії, а також країн Аравійського півострова та міжнародних інституцій – Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, Міжнародної організації міграції, Департаменту з гуманітарних питань Секретаріату ООН, Міжнародного комітету Червоного Хреста, Програми розвитку ООН,

---

¹ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 15, спр. 4638, арк. 88–90.

Організації «Ісламська конференція» (Пакистан), Ліги арабських країн (Єгипет)¹.

Важливу роль в активізації міжнародної співпраці щодо облаштування депортованих належала Республіканській комісії у справах депортованих народів Криму. Зокрема, протокольним дорученням від 12 грудня 1995 р. № 7 Міністерству зовнішньоекономічних зв'язків і торгівлі та Міністерству закордонних справ України доручалося розглянути питання про можливість звернення від імені Кабінету Міністрів України до Ради Європи, інших міжнародних організацій економічного співробітництва з проханням про надання Україні цільового кредиту для допомоги індивідуальним забудовникам з числа кримських татар і осіб інших національностей, які повернулися в Автономну Республіку Крим².

Таким чином, українська влада, розуміючи складність проблем кримськотатарського народу, усвідомлюючи, що Українській державі самостійно вкрай складно забезпечити процес репатріації, у 90-х роках вжила вичерпних заходів щодо залучення міжнародної допомоги задля розв'язання проблем повернення та облаштування депортованих.

У цьому контексті насамперед варто відмітити зусилля, спрямовані на налагодження міждержавного співробітництва та залучення міжнародних інституцій до розв'язання проблеми набуття українського громадянства кримськими татарами.

Складність завдання обумовлювалася передусім необхідністю припинення депортованими іноземного громадянства. А це передбачало віднайдення спрощеної процедури зміни громадянства, особливо до тих кримських татар, що повернулися із Узбекистану. Так, із 108 тис. осіб, які повернулися в період з 1991 по 1999 рр., 62 тис. були громадянами

---

¹ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 15, спр. 4638, арк. 88–90.

²Там само, арк. 96.

Узбекистану¹. Відсутність громадянства істотно обмежувала політичні, економічні, соціальні та культурні права.

Зусиллями президентів України та Узбекистану, УВКБ ООН у серпні 1998 р. було підписано угоду про спрощену процедуру виходу кримських татар з узбецького громадянства. У результаті при виході з громадянства Узбекистану кримські татари звільнялися від державного мита в розмірі 100 дол. США. У подальшому цю угоду на прохання української сторони було продовжено до 31 грудня 2001 р..².

Слід також зазначити, що Президент України Л. Кучма 27 серпня 1999 р. зобов'язав Міністерство закордонних справ України вивчити можливість звільнення кримських татар та їхніх нащадків, які набувають громадянство Україна, від сплати консульських зборів при отриманні закордонного паспорта, а МВС, Мін'юсту, Держкомнацміграції, Раді міністрів АР Крим рекомендовано активізувати роботу зі створення умов у придбанні кримськими татарами громадянства України³.

Варто зазначити, що кожному кроку української влади щодо розв'язання проблем громадянства передувала кропітка робота на

---

¹Роль міжнародних організацій та донорських інституцій у вирішенні проблем інтеграції в українське суспільство осіб, депортованих за національною ознакою з території Криму : зб. матеріалів «круглого столу» 28 вересня 2000 р., м. Київ. – К. : МП Леся, 2000. – С. 96.

²Бритченко С. П. Проблеми набуття громадянства України як умови їх інтеграції / С. П. Бритченко // Діалог культур: проблеми інтеграції в кримському співтоваристві / за ред. д. ф. н. О. А. Габріеляна. – Сімферополь : Таврія, 2002. – С. 53.

²Роль міжнародних організацій та донорських інституцій у вирішенні проблем інтеграції в українське суспільство осіб, депортованих за національною ознакою з території Криму : зб. матеріалів «круглого столу» 28 вересня 2000 р., м. Київ. – К. : МП Леся, 2000. – С. 96.

експертному рівні. Прикметними у цьому плані стали переговори делегацій експертів України та Республіки Узбекистан з питань визначення громадянства депортованих кримських татар, які повернулися з Республіки Узбекистан в Україну протягом 1992–1998 рр., що відбулися в Ташкенті 11–12 березня 1998 р. Українська делегація ознайомила узбецьку сторону з основними положеннями Закону України «Про громадянство України», поінформувала про політичну ситуацію, що склалася у зв'язку з вимогами кримських татар щодо визначення квоти їх представництва у Верховній Раді АР Крим та надання їм виборчого права безвідносно до громадянства України¹.

На прохання української делегації експерти Узбекистану пояснили порядок визнання за особами громадянства Узбекистану та виходу з громадянства цієї країни, а також прокоментували основні положення Закону Республіки Узбекистан «Про громадянство Республіки Узбекистан». Зважаючи на чинне законодавство України та Узбекистану, делегації обговорили питання, пов'язані з умовами виходу кримських татар із громадянства Узбекистану та порядком набуття цими особами громадянства України.

Експерти України привернули увагу узбецької делегації до факту невиконання Узбекистаном положення протоколу № 2 другого засідання Підкомісії з питань культури, освіти, охорони здоров'я, спорту та інших гуманітарних питань Спільної українсько-узбецької комісії зі всебічного співробітництва від 16 січня 1998 р., відповідно до якого узбецька сторона

---

¹Інформація про переговори делегацій експертів України та Республіки Узбекистан з питань визначення громадянства депортованих кримських татар, які повернулися з Республіки Узбекистан в Україну протягом 1992–1998 рр. // Документи і матеріали Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України. – Поточний архів меджлісу кримськотатарського народу.

зобов'язувалася у місячний строк розробити і прийняти тимчасовий спрощений порядок виходу із громадянства Узбекистану депортованих осіб, які повернулися з Республіки Узбекистан в Україну. Делегація Узбекистану невиконання зазначеного пункту пояснила відсутністю достатньої внутрішньої нормативної бази та ненабуттям чинності окремими двосторонніми актами. У зв'язку з цим українською делегацією було зазначено, що зобов'язання узбецької сторони не передбачало ніяких додаткових передумов його виконання.

На переговорах досягнуто домовленості, що узбецька сторона визначиться з цього питання до третього засідання Спільної українсько-узбецької комісії зі всебічного співробітництва, проведення якого заплановано на листопад 1998 р. у Києві.

Також делегації обговорили питання, що стосуються набуття чинності Договором між Україною та Республікою Узбекистан про запобігання виникненню випадків подвійного громадянства, підписаного 15 грудня 1996 р.

За підсумками офіційних переговорів делегації підготували проект Протоколу № 1 з питань набуття чинності Договору між Україною та Республікою Узбекистан про запобігання виникненню випадків подвійного громадянства від 15 грудня 1996 р., який буде внесено на погодження до відповідних органів державної влади обох країн із метою подальшого його підписання на міждержавному рівні¹.

Зазначеним документом, зокрема, передбачено:

- обмін між сторонами на безоплатній основі інформацією з питань громадянства;

---

¹ Касьяненко А. С нашей помощью решаются вопросы гражданства и социальные проблемы репатриантов / А. Касьяненко // Голос Крыма. – 2002. – 29 марта. – № 13. – С. 3.

- право міністерств закордонних справ і міністерств внутрішніх справ сторін безпосередньо обмінюватися інформацією щодо підтвердження громадянства відповідної категорії осіб;
- зобов'язання сторін здійснити заходи для встановлення прийнятних грошових зборів, пов'язаних із виходом з громадянства однієї сторони та прийняттям громадянства іншої сторони особами, які постійно проживають на території останньої.

Українська делегація, враховуючи ситуацію, що склалася в Автономній Республіці Крим, порушила проблему забезпечення оперативного вирішення питань громадянства депортованих кримських татар. З цією метою узбецькій стороні було запропоновано розглянути питання щодо можливості заснування консульської установи Узбекистану в Автономній Республіці Крим¹.

Важливим кроком у вирішенні проблем поновлення прав колишніх депортованих стало підписання 19 травня 2000 р. у м. Києві Міністром закордонних справ України Б. Тарасюком і Міністром закордонних справ Казахстану Є. Ідрісовим Угоди між Україною та Республікою Казахстан про спрощений порядок набуття громадянства і спрощений порядок припинення громадянства громадянами України, які постійно проживають у Республіці Казахстан, і громадянами Республіки Казахстан, які постійно проживають в Україні, а також запобігання випадків безгромадянства і подвійного громадянства. Сторони мають сприяти прискоренню ратифікації у парламентах обох країн зазначеної Угоди. Передбачалося прискорити опрацювання сторонами проекту Угоди між Україною та Республікою Казахстан щодо врегулювання процесу переселення і захисту прав осіб, які переселяються, і членів їхніх сімей, налагодити постійний обмін

---

¹Касьяненко А. С нашей помощью решаются вопросы гражданства и социальные проблемы репатриантов / А. Касьяненко // Голос Крыма. – 2002. – 29 марта. – № 13. – С. 3.

інформацією щодо чисельності сімей і осіб колишніх депортованих, які мають намір повернутися на батьківщину, а також про проблеми економічного та соціально-правового характеру, що виникають при цьому¹.

Ішлося про необхідність створення спільних робочих груп для вирішення питань, пов'язаних із поновленням прав колишніх депортованих. Казахстанська сторона висловила готовність продовжити у подальшому обговорення проблем колишніх депортованих на рівні експертів зовнішньополітичних відомств, а також представників відповідних державних структур обох країн².

Варто зазначити й те, що у місцях компактного проживання депортованих осіб були організовані постійно діючі центри з питань консультацій щодо процедури набуття громадянства. Спільно з УВКБ ООН почав видаватися бюлетень «Громадянин», що висвітлював актуальні аспекти набуття громадянства, проводилися семінари для працівників органів внутрішніх справ, РАЦСу та інших служб, причетних до вирішення проблем громадянства депортованих³.

До цієї роботи були залучені громадські організації та органи місцевого самоврядування кримських татар. Ліга кримськотатарських юристів «Ініціум», Фонд з натуралізації та прав людини «Сприяння» почали надавати консультації та сприяти в набутті громадянства репатріантами в різних регіонах Криму.

---

¹Інформація МЗС щодо кримських татар, які повертаються в АР Крим від 30 липня 2000 р. № 54/3-1582 // Документи і матеріали Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України. – Поточний архів меджлісу кримськотатарського народу.

²Там само.

³Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці : матеріали засідань урядових комісій (1989–2000). – К. : Абрис, 2001. – С. 188.

Спільними зусиллями з УВКБ ООН Датська рада у справах біженців надала підтримку громадським організаціям із проведення тренінгів з тем «Громадянство», «Права людини»¹.

Наведена інформація свідчить, що Україна у розв'язанні проблеми громадянства кримських татар підходила відповідально, здійснюючи системну роботу для пошуку прийнятних рішень. Її дієвість підтверджують такі цифри: якщо на початку реалізації програми в жовтні 1998 р. кількість осіб, які подали анкети-заяви щодо виходу з узбецького і набуття українського громадянства була всього 317, а в листопаді – 411, то в лютому 1999 р. – 15785, а в жовтні – 29437 осіб². Загалом із 61777 кримських татар, що прибули з Узбекистану, 37000, або 59,9%, подали анкети-заяви про відмову від узбецького і набуття українського громадянства³.

Розв'язання проблеми громадянства кримських татар на державному рівні істотно оптимізували умови інтеграції кримських татар в українське суспільство, стабілізували політичну й соціальну ситуацію в Криму.

Важливим етапом щодо надання міжнародної допомоги в облаштуванні депортованих кримських татар став 1995 р., коли Україна звернулася до низки міжнародних організацій і потенційних держав-донорів з ініціативою проведення міжнародних заходів для надання допомоги процесу репатріації. У результаті за допомогою та активною участю ОБСЄ та УВКБ ООН були проведені три міжнародні донорські конференції.

---

¹Олсен М. «Стати рівноправними громадянами, повернувшись на землю батьків» / М. Олсен // Громадянин : інформаційний бюлетень УВКБ ООН. – 1999. – № 7. – С. 2–3.

²Результати компанії за громадянством // Громадянин : інформаційний бюлетень УВКБ ООН. – 1999. – № 17. – С. 21.

³Прес-конференція в Сімферополі / Громадянин : інформаційний бюлетень УВКБ ООН. – 1999. – № 16. – С. 11.

2 квітня 1996 р. у Женеві проходила Міжнародна конференція країн – донорів-учасниць Програми розвитку та інтеграції Криму. У складі української делегації, яку очолював віце-прем'єр-міністр України В. Дурдинець, були голова Ради міністрів АР Крим Аркадій Демиденко і голова меджлису кримськотатарського народу М. Джемільєв.

Підсумовуючи результати конференції, А. Демиденко зазначив, що у міжнародному форумі взяли участь представники 25 країн і 17 агентств ООН та міжнародних неурядових організацій, а також Верховний комісар ОБСЄ у справах нацменшин Макс ван дер Стул. Він також зазначив, що програма підтримки депортованих розрахована до 2000 р. і передбачає виділення країнами-донорами 15 млн дол. Деякі країни вже заявили про конкретні внески в програму. Так, Туреччина на будівництво 1000 квартир для кримських татар готова виділити 87 млн дол. США, Греція – 50, Швейцарія – 833, Норвегія – 250, Голландія – 180 тис. дол. США. Висловила готовність допомогти медикаментами Канада. Велика Британія надаватиме підтримку депортованим кримським татарам через програми свого урядового Фонду «Ноу-Хау» у Криму¹.

Крім того, місія ООН у Криму представила на конференції проект, який передбачав виділення на будівництво житла для депортованих 2,388, спорудження шкіл – 2,063, медицину – 1,8, навчання й технічну допомогу – 1,485, кредитування підприємств – 3,625 млн дол. США. Усі ці кошти мали витратитися під контролем місій ООН і ОБСЄ за участю уряду та громадських організацій.

Голова Ради міністрів АР Крим також підкреслив: «Країни-донори розцінюють проблеми депортованих у Криму як економічні, за якими стоїть серйозна політика <...> Вони краще нас розуміють і співчують знедоленим людям. З іншого боку, в їх помислах немає романтики, їх турбує можливість

---

¹Женева прогнозирует будущее // Авдет. – 1996. – 16 апреля. – № 6–7 (146–147). – С. 1.

нестабільності в Криму і Україні. Бажання допомоги – це превентивний крок держав, які сьогодні прогнозують майбутнє»¹.

На початку грудня 2000 р. у Києві відкрилася III Міжнародна донорська конференція з питань надання допомоги в облаштуванні депортованих осіб, що повертаються в Україну.

Після її завершення посол Туреччини заявив про рішення уряду його країни виділити 1 млн дол. США до 2004 р., крім програми, яка вже здійснюється щодо будівництва 1000 будинків для кримських татар, 279 із яких уже побудовано. Своє рішення про надання допомоги в розмірі 650 тис. дол. США оголосив також представник Канади. Нідерланди та Швейцарія пообіцяли виділити 200 тис. та 1 млн дол. США відповідно. Запевнив про надходження коштів на початку наступного року від уряду ФРН також представник Німеччини. Організатори конференції висловили сподівання, що зібрані суми збільшуватимуться, оскільки про надання допомоги Україні заявили представники низки країн, які «є серйозними і відомими донорами»².

Практичним результатом III Міжнародної донорської конференції з питань надання допомоги в облаштуванні депортованих осіб, що повертаються в Україну, стало виділення міжнародними донорами 3,5 млн дол. США для вирішення проблем колишніх депортованих³.

---

¹Женева прогнозирует будущее // Авдет. – 1996. – 16 апреля. – № 6–7 (146–147). – С. 1.

²Матеріали III Міжнародної донорської конференції з питань надання допомоги депортованим, які повертаються в Україну [Електронний ресурс]. – 2002. – № 1–2 (13–14). – Режим доступу: <http://cidct.info/uk/studii/13-14/3.html>

³Відкрилась третя міжнародна донорська конференція з питань надання допомоги в облаштуванні депортованих [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

Загалом за результатами донорських конференцій понад 20 країн світу та понад 10 міжнародних організацій надали фінансову допомогу для вирішення проблем депортованих в Україні на суму понад 20 млн дол. США¹.

Разом з тим, як засвідчив досвід, практика залучення коштів іноземних держав і міжнародних інституцій щодо розв'язання проблем облаштування депортованих кримських татар не була достатньо ефективною, а чинний механізм потребував удосконалення. Практика зазначених форумів засвідчила, що в Україні відсутній механізм співробітництва з міжнародними організаціями та представниками країн-донорів з питань надання допомоги у вирішенні проблеми облаштування кримськотатарського народу.

На цю обставину звернуло увагу Міністерство фінансів України. В результаті було визначено основні чинники, що якісно й кількісно вплинули б на обсяг надання зазначеної допомоги.

По-перше, наявність національної програми та належне декларування намірів уряду, що визначає рівень пропозиції допомоги донорів. Кожен донор, міжнародна організація чи окрема країна зацікавлені, щоб їхні ресурси використовувалися ефективно та суто за цільовим призначенням. Національна програма є основним орієнтиром для проектування власних донорських програм, джерелом інформації для визначення пріоритетних напрямів надання допомоги та визначення кола уповноважених інституцій. Крім цього, спрацьовує чинник «причетності» до вирішення проблем національного масштабу.

---

http://www.ukrinform.ua/ukr/news/vdkrilas_tretya_mgnarodna_donorska_konferentsya_z_pitan_nadannya_dopomogi_v_oblashtuvann_deportovanih_37376.

¹Білуха Ю. Розвиток етнополітичної ситуації в Криму та вирішення проблем кримськотатарського народу [Електронний ресурс] / Ю. Білуха, О. Власенко // Кримські студії. – № 1–2 (13–14) . – Режим доступу: <http://www.cidct.org.ua/uk/studii/13-14/4.html>.

По-друге, статус програм-донорів. Обсяги допомоги визначаються статусом донорської програми на національному рівні. Національні податки та регуляторна система для донорських проектів у низці випадків є непрозорими або небажаними. У результаті донори вбачають можливість реалізації тієї чи іншої програми за умови отримання нею та інституцією, що її реалізує, особливого статусу діяльності в країні (іmunітету).

Також відчутним стимулом для розширення фінансової допомоги було визначено наявність підтримки програм донорів з боку уряду, і навпаки, через відсутність останньої обсяг допомоги суттєво скорочується. Урядова підтримка програм донорів можлива у спосіб узгодження нормативних регулятивних актів органів виконавчої влади, сприяння укладанню відповідних угод про надання іmunітетів та сприяння їх схваленню на законодавчому рівні.

По-третє, фінансова участь із боку уряду України. Участь у фінансуванні проектів донорів із боку уряду є переконливим аргументом при переговорах із донорськими організаціями щодо розширення обсягів допомоги. Таким чином, останні мають можливість пересвідчитися у серйозності намірів уряду щодо досягнення цілей програми та визначити рівень довіри з боку урядових структур до донорських інституцій узагалі.

Прикладом для вдосконалення механізму створення умов щодо розширення надання допомоги, на думку Мінфіну України, може слугувати діяльність Програми розвитку Організації об'єднаних націй (ПРООН) в Україні, яка впроваджує низку інвестиційних проектів, спрямованих на стимулювання інтеграційних процесів у Кримському регіоні.

Залучення коштів країн-донорів та міжнародних організацій для фінансування програми, тобто остаточний обсяг допомоги, буде визначено після отримання відповідних пропозицій від донорів. При цьому до головних питань, позитивне вирішення яких впливатиме на обсяги допомоги, належать:

- прискорення строків упровадження та визначення обсягів фінансування національної програми;
- надання імунітету проектам ПРООН;
- визначення обсягу фінансової участі уряду в реалізації проектів ПРООН¹.

Ураховуючи зазначене, Міністерством фінансів України було внесено пропозицію щодо розгляду Комісією у справах з питань депортованих за національною ознакою осіб за участю центральних органів виконавчої влади, причетних до вирішення зазначеної проблеми, питання щодо:

- прискорення підготовки національної програми з огляду на можливість залучення додаткових фінансових ресурсів від донорів. Одночасно було б доцільно залучити до розробки національної програми фахівців ПРООН та інших потенційних донорів, що дало б змогу отримати відповідну інформаційну підтримку при поширенні і положень національної програми, і намірів уряду щодо співробітництва з донорськими інституціями;
- інформування донорів про обсяги державної підтримки облаштування кримськотатарського народу;
- організації переговорів із ПРООН та іншими донорами щодо координації дій із забезпечення фінансування заходів облаштування кримськотатарського народу (до проведення донорської конференції);

---

¹Щодо фінансової допомоги для вирішення проблем облаштування кримськотатарського народу від 05.07.2000 р. № 31-081-1-6/2367 // Документи і матеріали Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України. – Поточний архів меджлісу кримськотатарського народу.

- активізації участі зацікавлених міністерств (відомств) із підготовки, укладання та супроводження відповідної угоди (угод), що мають на меті спрощення порядку реалізації проектів ПРООН в Україні з погляду державної регулятивної системи, та врегулювання питання податкового імунітету з одночасним інформуванням (під час конференції донорів) відносно прогресу та перспектив подальшої підтримки урядом діяльності донорських інституцій в Україні¹.

Особливе місце серед документів, що визначали принципи та зміст надання міжнародної допомоги депортованим, посіла розроблена у 1995 р. по лінії ООН Програма розвитку та інтеграції Криму (ПРІК). Її головною метою була підтримка довгострокового стійкого розвитку Автономної Республіки Крим з урахуванням національного та культурного різноманіття регіону, боротьба з бідністю в сільських районах Криму способом упровадження ефективних моделей соціально-економічного розвитку, підтримка демократичних процесів, інститутів і партнерства.

З метою досягнення своїх цілей Програма передбачала залучення жителів до рішень і дій щодо політичного й соціально-економічного розвитку, забезпечення соціальних змін завдяки вдосконаленню відносин між державою та громадянами та сприянню розвитку ринкового сектору сільськогосподарської кооперації, малого та середнього бізнесу. Акцентувалася увага на посиленні потенціалу Ради з людської безпеки як платформи для пошуку міжетнічного консенсусу та обґрунтованого прийняття політичних рішень, які базуються на поліпшеній системі

---

¹Щодо фінансової допомоги для вирішення проблем облаштування кримськотатарського народу від 05.07.2000 р. № 31-081-1-6/2367 // Документи і матеріали Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України. – Поточний архів меджлісу кримськотатарського народу.

моніторингу людської безпеки, удосконаленні механізму формування толерантних відносин та зміцненні соціальних зв'язків між різними етнічними й соціальними групами за допомогою системи освіти.

У рамках цієї Програми було збудовано початкову школу, амбулаторію, мережу водопостачання у шести населених пунктах Київського району м. Сімферополя та уведено в експлуатацію системи водопостачання у 6-му і 7-му мікрорайонах м. Бахчисарая та контролю води в селищі Сари-су Білогірського району. У сільських школах Криму реалізовано 83 проекти з розвитку толерантності, бюджет яких становив 1,5 млн дол. США: 26% – вклад громад, 28% – місцевої влади, решта – ПРІК ПРООН. За підтримки Управління Верховного комісара ООН у справах біженців спільно з ЮНЕСКО було реалізовано проект «Примирення в Криму через мистецько-культурну програму. Толерантність, попередження конфліктів та реінтеграція» загальним бюджетом 284 тис. дол. США¹.

Одним із його заходів стало проведення 18–24 квітня 1996 р. в Ізмірі (Туреччина) 4-го Міжнародного дитячого фестивалю, у якому взяв участь лауреат Всекримського фестивалю народної творчості ансамбль «Теселлі» (художній керівник – Мунір Аблаєв, музичний керівник – Сервер Какура). У Туреччині ансамбль приймали як маленьких посланців кримськотатарського народу. Він підкорив глядачів своїм високим професіоналізмом, витонченістю і став загальним улюбленцем. Програма виступів дітей була напруженою, до трьох концертів на день, включаючи концерти на телебаченні, у навчальних закладах, у кримськотатарському дернеке співвітчизників, що проживають в Ізмірі².

---

¹ ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 15, спр. 4638, арк. 80.

² Алимова Л. Детский фестиваль в Измире / Л. Алимова // Авдет. – 1996. – 18 мая. – № 4 (148). – С. 1.

Загалом за 1996–2001 рр. обсяги фінансування заходів у рамках ПРІК ООН від країн донорів і міжнародних організацій становили 5,950 млн дол. США¹.

24 квітня 1996 р. у м. Сімферополі відбулося відкриття спільного офісу місій ОБСЄ, Програми ООН з розвитку та інтеграції Криму і Турецьке агентство зі співпраці та координації (ТІСА). Це був представницький форум, у роботі якого взяли участь заступник Генерального Секретаря ООН Рафеуддін Ахмед, посол Канади в Україні Крістофер Вестдал, посол Норвегії Ойвінд Нордслеттен, представники посольств Греції, Туреччини, Корпусу миру США, Міжнародної організації з міграції. Українську та кримську сторону представляли: віце-прем'єр-міністр України Василь Дурдинець, представник Президента України в Криму Дмитро Степанюк, Голова Ради міністрів Криму Аркадій Демиденко, Голова Верховної Ради АР Крим Євген Супрунюк, голова меджлісу Мустафа Джемілев².

У виступах учасників заходу зазначалося, що відкриття місій ОБСЄ і ООН означає посилення контактів з органами влади, неурядовими організаціями, представниками громадськості з метою запобігання соціальної і політичної напруженості та сприяння економічному прогресу в автономії. Підкреслювалося створення умов для депортованих народів, вироблення механізму, за допомогою якого реалізовуватимуться спільні зусилля у поверненні та облаштуванні депортованих, їх інтеграції та реабілітації³.

У середині червня 1996 р. Крим відвідав представник швейцарського агентства з розвитку та співробітництва Даніель Гублера. Мета поїздки –

---

¹ПРІК ПРООН реалізувала в сільських школах Криму 83 проекти з толерантності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uareferats.com/index.php/news/view/14407>.

²ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 15, спр. 6923, арк. 37.

³Такош Л. Помощь идет в сердце Крыма. Но оно по-прежнему болит / Л. Такош // Авдет. – 1996. – 29 апреля. – № 8 (147). – С. 2.

вивчення проектно-кошторисної документації для будівництва водопроводу в декількох селищах компактного проживання кримських татар у м. Сімферополі. Також він провів переговори в місії ООН із представниками Держкомітету у справах національностей, міськводоканалу, будівельних організацій, під час яких було розглянуто пропозиції щодо ефективної розробки проекту і терміну його реалізації. Було зазначено, що Швейцарія вже заявила про намір виділити понад 800 тис. дол. США на Програму ООН з інтеграції та розвитку Криму і приїзд її представника – це початок реальної роботи з надання допомоги депортованим¹.

Важливо зазначити, що у процесі реалізації програм міжнародних інституцій в АР Крим представники кримських татар створили на півострові кілька важливих структур, що мали розгалужені контакти у світі, як, наприклад, Фонд досліджень і підтримки Криму, очолюваний Надиром Бекіровим і підтримуваний ООН².

У середині 90-х років лідери меджлісу значно активізували міжнародний супровід процесу репатріації депортованих. Для підтвердження цього наведемо окремі приклади.

28 грудня 1996 р. у м. Ізмір (Туреччина) голові меджлісу кримськотатарського народу Мустафі Джемілеву як людині, яка зробила значний внесок у справу захисту прав людини і як лідеру народу, що упродовж півсторіччя бореться за відновлення історичної справедливості, була вручена Премія прав людини за 1995 рік. Меморіальна дошка з іменем Мустафи Джемілева була встановлена у Парку прав людини в Ізмірі, там же було піднято кримськотатарський національний прапор. З високою

---

¹Программа ООН продолжает работать // Авдет. – 1996. – 24 июня. – № 12 (151). – С. 1.

²Семена М. Кримські татари: інтеграція, асиміляція ... чи животіння? [Електронний ресурс] / М. Семена // Кримські студії. – 2005. – № 5–6 (33–34). – Режим доступу: [http://www.cidct.org.ua/uk/studii/5-6\(05\)/7.html](http://www.cidct.org.ua/uk/studii/5-6(05)/7.html).

нагородою голову меджлису привітав у телефонній розмові Президент Туреччини Сулейман Демірель¹. Під час цієї розмови було досягнуто домовленість щодо будівництва 1000 будинків, інших об'єктів на суму 80 млн дол. США².

15 березня 1996 р. відбулася зустріч Мустафи Джемілева з представниками Британського урядового Фонду «Ноу-Хау» Біллом Рідаут і Фіоною Гіббс. Гостей меджлису цікавили результати поїздки, організованої Посольством Великобританії, Фондом «Ноу-Хау» за допомогою Фонду Томсона для кримськотатарських журналістів у Англію. Вони також підтвердили, що Фонд має намір і далі приділяти увагу цій проблемі, зокрема передбачається розглянути можливість навчання журналістів у Криму. Представників Фонду цікавила ситуація з кримськими татарами, зокрема думка голови меджлису про реалізацію Програми ООН з розвитку та інтеграції в Криму. М. Джемілев висловив занепокоєність у зв'язку з тим, що країни-донори не беруть активної участі у цій програмі. Він заявив: «На жаль, світова спільнота починає звертати серйозну увагу на той чи інший регіон тільки після того, як там починають стріляти»³.

18–20 березня 1996 р. Р. Чубаров відвідав Велику Британію. Програма його візиту передбачала низку зустрічей із представниками неурядових організацій, які можуть надати освітню та соціальну допомогу кримським татарам. У програмі також були зустрічі з офіційними представниками Міністерства у справах Співдружності Великобританії, яке займається питаннями Центральної та Східної Європи і країн колишнього СРСР⁴.

---

¹Пророк в своем отечестве // Авдет. – 1996. – 15 января. – № 1 (140). – С. 1.

²ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 15, спр. 4638, арк. 72.

³Фонд «Ноу-Хау» в Меджлисе // Авдет. – 1996. – 18 марта. – № 4 (143). – С. 1.

⁴Запад нам поможет // Авдет. – 1996. – 18 марта. – № 4 (143). – С. 1.

Така інтенсивність зусиль меджлісу свідчила, що вищий виконавчий орган кримських татар позиціонує себе як об'єкт здійснення міжнародної політики, що, за словами М. Джемілева, викликало деякі незручності для України, наприклад: «В апреле 1992 г. председатель меджлиса был приглашен на форум в Турцию наряду с главами парламентов нескольких десятков независимых государств, в т.ч. и Украины. Не пригласить председателя меджлиса спикер турецкого парламента не мог, поскольку было давление его избирателей. В то же время было понятно некоторое раздражение тогдашнего спикера парламента Украины И. Плюща, когда наряду с председателями парламентав независимых стран официально и ничуть не менее восторженно приветствовали и председателя меджлиса»¹.

Водночас українські владні структури не завжди досить ефективно використовували можливості міжнародної співпраці щодо розв'язання проблем кримських татар.

Зокрема, згідно з резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 48/163, у грудні 1994 р. розпочалося міжнародне десятиріччя корінних народів світу. Основна його мета – зміцнення міжнародного співробітництва у вирішенні таких проблем корінних народів, як права людини, навколишнє середовище, розвиток, охорона здоров'я, культура та освіта.

Спеціалізованим інституціям системи ООН, іншим міжнародним і національним структурам рекомендовано приділити особливу увагу програмам розвитку та підтримки корінних народів. Від початку десятиріччя стратегія та конкретні заходи у рамках цієї програми неодноразово обговорювалися на технічних нарадах, семінарах і сесіях Комісії з прав людини ООН та її структурних підрозділів.

---

¹Джемилев М.: «Отстаивая интересы Украины, я отстаиваю интересы крымскотатарского народа» // Голос Крима. – 1998. – 13 февраля. – № 7 (222). – С. 5.

У червні 1995 р. у Копенгагені відбулася спеціальна нарада щодо постійного форуму корінних народів у структурі ООН. Упродовж 52-ї сесії Комісії з прав людини (квітень 1996 р.) питання про права корінних народів уперше було вирішено розглянути окремим пунктом. Представники багатьох країн, які брали участь у сесії, висловили задоволення з цього приводу. Учасники засідань дійшли згоди, що впровадження такого підходу означатиме можливість вирішувати коло питань, пов'язаних із проблемами корінних народів у контексті сучасних міжнародних (універсальних) стандартів із прав людини¹.

Важливу роль у активізації міжнародних зусиль щодо облаштування депортованих кримських татар мали рішення тринадцятій сесії Парламентської асамблеї Ради Європи у Страсбурзі від 5 квітня 2000 р. Так, з метою уникнення соціальної деградації кримських татар, які повертаються, Парламентською Асамблеєю Ради Європи прийнято Рекомендацію 1455 (2000) «Репатріація та інтеграція кримських татар», що визначила конкретний перелік заходів, для виконання яких потрібні, зокрема, програми міжнародної допомоги та сприяння, вивчення досвіду застосування Рамкової конвенції про захист національних меншин 1955 р., Європейської хартії регіональних мов або мов меншин 1992 р., Гаазьких рекомендацій 1996 р. щодо освітніх прав національних меншин, а також рекомендацій, затверджених в Осло у лютому 1998 р. стосовно лінгвістичних прав національних меншин, розробка або інтенсифікація спеціальних схем у сфері освіти і працевлаштування. Для забезпечення ефективного представництва кримських татар в органах державної влади та органах місцевого самоврядування Автономної Республіки Крим звернуто увагу Кабінету Міністрів України та влади Автономної Республіки Крим на вивчення

---

¹ Чехович С. Б. Елементарний курс міграційного права України [Електронний ресурс] / С. Б. Чехович. – Режим доступу: <http://uadocs.exdat.com/docs/index-282736.html?page=13#9051292>.

досвіду інших держав – членів Ради Європи у сфері представництва національних меншин і корінних народів¹.

Однак представників уряду України на цих та подібних зустрічах і форумах не було. Це суттєво знижувало можливості активної участі України в міжнародному співробітництві, зокрема перешкоджало використанню тих конкретних проектів і програм, які передбачалися для поліпшення ситуації корінних народів загальною програмою десятиріччя².

Чому так відбувалося? Це були дипломатичні помилки, чи алгоритм дій обумовлений політичними чинниками?

Відповідь на ці запитання узагальнено прописані у статті державного експерта Національного інституту проблем міжнародної безпеки РНБО В. Пироженка «Стратегия меджлиса в контексте политической ситуации в АРК», надрукованій у тижневику «2000».

Наведемо основні її тези мовою оригіналу: «Политическая нестабильность в Украине, возобновление темы сепаратизма в публичном дискурсе дают основания проанализировать ситуацию в АРК, где этот вопрос существует реально и обостряется накануне или во время важных политических событий. Основным фактором политической дестабилизации на полуострове является курс меджлиса на создание здесь крымскотатарской национально-этнической автономии с последующим получением полной независимости. К тому же сепаратистские тенденции зачастую осложняются и провоцируются нерешенными проблемами в межэтнических и межконфессиональных отношениях... Тезис об этнической исключительности крымских татар реализуется этим представительским

---

¹ Чехович С. Б. Элементарный курс миграционного права Украины [Электронный ресурс] / С. Б. Чехович. – Режим доступа: <http://uadocs.exdat.com/docs/index-282736.html?page=13#9051292>.

² Діяльність ООН в галузі прав корінних народів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cidct.info/uk/studii/7/7.html/>.

органом в нескольких аспектах. Правовой – заключается в том, что меджлис хочет юридически закрепить за крымскотатарским населением статус «коренной народ» посредством принятия Закона «О статусе крымскотатарского народа» (рег. № 4098). При этом подразумевается, что данный статус автоматически предоставляет крымским татарам особые права во всех сферах жизни.

Однако крымские татары не являются коренным народом в точном смысле этого термина. Представители меджлиса, очевидно, вкладывают в это понятие временной смысл, т.е. факт более длительного, чем у остального населения АРК, времени проживания крымскотатарского этноса на территории полуострова, и на этом основании претендуют на особые политические и прочие права»¹.

З огляду на зазначене можна припустити, що подібні висловлювання не були авторським теоретизуванням, а відбивали політичні наміри проросійських сил у політиці України, спрямовані на розмивання ідей української державності в середовищі кримських татар.

При цьому слід зауважити, що і в українських праворадикальних структурах сповідували недоцільність надання кримським татарам етнополітичних пріоритетів у Криму. Зокрема, лідер УНА-УНСО Д. Корчинський заявляв, що громадяни України повинні мати однакові права і виступав проти, щоб у кримських татар були якісь переваги, оскільки це створить підґрунтя для сепаратизму².

---

¹ Пироженко В. «Стратегия Меджлиса в контексте политической ситуации в АРК» [Електронний ресурс] / Пироженко В.. – Режим доступу: 2000.net.ua/2000/forum/21687.

²Рассеян ли миф об УНА-УНСО? // Авдет. – 1996. – 12 червня. – № 15 (154). – С. 1.

29 лютого 1996 р. було підписано угоду між урядом України та Міжнародною організацією з міграції (МОМ) про статус цієї останньої в Україні та про співробітництво у сфері міграції¹.

11 березня цього ж року відбулася зустріч заступника голови ВР АР Крим Рефата Чубарова з головою місії Міжнародної організації з міграції в Україні Ніколасом Дезвагером, під час якої було заявлено, що МОМ, опрацьовуючи програму підтримки мігрантів в Україні, один розділ у ній присвячує проблемі повернення депортованих до Криму. І хоча кримські татари в прямому сенсі не є мігрантами, на думку глави місії МОМ, допомога таким людям має першочергове значення для виключення можливості дестабілізації в Криму. Водночас, за словами Чубарова, було відзначено, що «незважаючи на те, що необхідність міжнародної допомоги в значних масштабах очевидна, країни-донори бояться ризику політичної дестабілізації на півострові»². Під час зустрічі було також заявлено, що МОМ вирішила приділити особливу увагу проблемі повернення та облаштування кримських татар на прохання Прем'єр-міністра України Євгена Марчука, який у серпні 1995 р. надіслав на адресу організації лист, у якому зазначалося масове повернення кримських татар до Криму і неадекватність тієї фінансової допомоги, яку здатна надати держава для їх розселення та задоволення елементарних потреб. Ніколас Дезвагер повідомив також, що протягом найближчих трьох місяців буде укомплектований штат експертів МОМ у Криму, які повинні будуть розробити на першому етапі низку проектів із надання допомоги депортованим громадянам³. У 1997 р. представництвом МОМ у Криму було виділено частину коштів, необхідних для будівництва

---

¹Міжнародна організація з міграції. Бюро в Києві (International Organization for Migration) // Проблеми міграції. – 1997. – № 1. – С. 42.

²МОН в Криму // Авдет. – 1996. – 18 марта. – № 4 (143). – С. 1.

³Там само.

поліклініки у мікрорайоні Ізмаїл-Бей (Євпаторія) та інженерних комунікацій у селищі Акрополіс¹.

У досліджуваний період Україна активно співпрацює з інститутами ОБСЄ, передусім із Верховним комісаром ОБСЄ у справах національних меншин (ВКНМ). У центрі уваги ВКНМ (цю посаду з 1992 р. до 30 червня 2001 р. обіймав голандський дипломат Макс ван дер Стул). За ініціативою уряду України у серпні 1994 р. заснована Місія ОБСЄ в Україні. Остання основну увагу зосередила на питаннях підтримки суверенітету, територіальної цілісності й непорушності кордонів України відповідно до основоположних принципів ОБСЄ. Активно працюючи у цьому напрямі, Місія зробила позитивний внесок у справу стабілізації ситуації в АР Крим. Зокрема, її діяльність, як і активність ВКНМ, мала стримуючий вплив на сепаратистські настрої певних політичних кіл Криму та на спроби деяких політиків ззовні підігрівати сепаратистські тенденції в нашій державі. 30 квітня 1999 р. Місія ОБСЄ в Україні завершила свою роботу у зв'язку з виконанням свого мандату, що стало першим в історії Організації випадком, коли Місія ОБСЄ припинила своє існування саме завдяки успішному виконанню покладених на неї завдань. За результатами дво- та багатосторонніх переговорів щодо нових форм співробітництва України з інститутами Організації було прийнято рішення щодо заснування з 1 червня 1999 р. посади Координатора проектів ОБСЄ в Україні².

Завданням Координатора та його офісу стали підготовка та реалізація в Україні різних проектів відповідно до компетенції ОБСЄ та забезпечення їх

---

¹Матеріали III Міжнародної донорської конференції з питань надання допомоги депортованим, які повертаються в Україну (6 грудня 2000 року) [Електронний ресурс]. – 2002. – № 1-2 (13–14). – Режим доступу: <http://cidct.info/uk/studii/13-14/3.html>.

²Бюлетень про діяльність Координатора проектів ОБСЄ в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/node/35796/>.

фінансування за рахунок виділення цільових коштів міжнародними організаціями (як державними, так і недержавними) чи іншими державами-учасницями ОБСЄ¹.

Вагому підтримку процесу адаптації кримських татар надавав Міжнародний фонд «Відродження», який розпочав свою роботу в Україні у 1997 р. Саме цього року було розпочато спеціальну програму «Інтеграція в українське суспільство кримських татар, вірмен, греків, болгар та німців, що зазнали депортації». Головним її змістом стало відродження освіти рідною мовою, популяризація національних культур, підтримка засобів масової інформації та недержавних організацій, що сприяли розвитку міжетнічного діалогу та зміцнення стабільності в регіоні².

Результатами цієї роботи стали, зокрема, завершення проекту реконструкції та оснащення бібліотеки ім. І. Гаспринського у Сімферополі, який отримав високу оцінку як з боку громадськості Криму, так і з боку міжнародних інституцій. Підтримано видавництво дев'яти книг кримських авторів, серед яких були і видання кримськотатарською мовою, створення фольклорної навчальної студії «Арзу» у Севастополі, проведення виставки «Народне декоративно-прикладне мистецтво кримських татар кінця XIX – початку XX століть»³.

Разом з тим проведений аналіз свідчить, що наприкінці 90-х років почав даватися ознаки збій у системі координації дій міжнародних донорів із боку урядових структур України та АР Крим, що вплинуло на зменшення

---

¹ Бюлетень про діяльність Координатора проектів ОБСЄ в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/node/35796/>.

² Бузницький Ю. Міжнародний фонд «Відродження» – внесок в розбудову демократичного, толерантного суспільства в Криму / Ю. Бузницький. – 2000. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://cidct.info/uk/studii/2\(2000\)/4.html](http://cidct.info/uk/studii/2(2000)/4.html).

³ Там само.

загальних обсягів міжнародної допомоги щодо облаштування депортованих осіб за національною ознакою. Однією з головних причин цієї тенденції була практика створення корупційних схем відмивання коштів, що надавалися міжнародними організаціями для соціальної репатріації депортованих¹.

Так, після проведення третьої донорської конференції 6 грудня 2000 р. у м. Києві керівництвом Програми ПРІК ООН було заявлено про наміри зібрати на фінансування зазначеної програми на наступні п'ять років донорські внески обсягом 9–15 млн дол. США, що вдвічі більше за попередній період. Проте у 2000 р. витрати на реалізацію програми становили значно меншу суму, ніж попередніми роками².

Таким чином, проблема повернення кримських татар мала завнішньополітичний складник – комплекс питань різного ступеня важливості, від політичних до консульських.

На початку репатріації питання щодо взаємодії України на міжнародній арені були спрямовані на поліпшення співробітництва з країнами- правонаступницями колишнього СРСР.

Проте ця робота виявилася малоефективною. Навіть Бішкекську угоду від 9 жовтня 1992 р., що мала рамочний характер і лише в загальному вигляді окреслювала основні проблеми поновлення прав депортованих так і не була наповнена реальним змістом. Головною причиною цього була позиція Російської Федерації, яка вбачала у поверненні кримських татар чинник посилення антиросійського впливу в Криму.

У роки незалежності докладалися зусилля щодо залучення інших країн та міжнародних організацій до активної підтримки в облаштуванні

---

¹ Сеитбекиров А. Страны-доноры хотят видеть результат / А. Сеитбекиров // Голос Крыма. – 2002. – 4 октября. – № 39. – С. 2.

² Білуха Ю. Розвиток ситуації в Криму та вирішення проблем кримськотатарського народу [Електронний ресурс] / Ю. Білуха, О. Власенко. – Режим доступу: <http://www.cidct.org.ua/uk/studii/13-14/4.html>.

депортованих. За ініціативи України проведено три донорські конференції, результатом яких стала значна фінансова допомога кримськотатарському населенню та висвітлення проблем репатріантів на найвищому міжнародному рівні.

Важливим етапом став 1995 р., коли Україна звернулася до низки міжнародних організацій і потенційних держав-донорів з ініціативою проведення міжнародних заходів для надання допомоги кримським татарам у процесі репатріації. У результаті за підтримки та активною участю ОБСЄ і УВКБ ООН, було проведено три міжнародні донорські конференції, результатом яких стала фінансова допомога на суму понад 20 млн дол. США.

Особливе місце серед документів, що визначали принципи та зміст надання міжнародної допомоги депортованим зайняла розроблена у 1995 р. по лінії ООН Програма розвитку та інтеграції Криму.

Разом з тим наприкінці 90-х років почали виникати проблеми у системі надання міжнародної допомоги. Вони були обумовлені практикою створення корупційних схем відмивання коштів, що надавалися міжнародними організаціями для соціальної репатріації депортованих.

ВИСНОВКИ

Під час проведеного дослідження не ставилося завдання проаналізувати всі аспекти багатовимірного процесу історії кримських татар на зламі століть. Була інша мета: систематизувати досвід діяльності органів державної влади України щодо проблем репатріації кримськотатарського народу, обґрунтувати її ефективність, висвітлити процеси, що зумовили гостроту соціальної адаптації депортованих.

Вивчення досвіду облаштування та інтеграції кримських татар в українське суспільство у 1991–2004 рр. засвідчує, що масове повернення кримських татар збіглося з формуванням України як держави. Навіть для розвиненої країни проблема соціальної адаптації 260 тис. репатріантів була б серйозним випробуванням, а надто для країни, яка реформувала свою економіку. Але попри всі труднощі держава сприяла тому, щоб депортовані кримські татари розпочали повноцінне життя на українській землі.

Досліджуваний період можна охарактеризувати як час інтенсивної роботи органів державної влади України над законодавством в етнонаціональній сфері. Були сформовані базові політико-правові засади державної етнополітики, яка увібрала в себе гуманістичні традиції української титульної нації та міжнародний досвід захисту прав людини, осіб, які належать до національних меншин, світові практики розв'язання етнічних протистоянь.

Закони України «Про особливості участі громадян України з числа депортованих з Криму у виборах депутатів місцевих рад в Автономній Республіці Крим», «Про громадянство України» передбачали регулятивні заходи етнонаціонального розвитку Криму, позитивно вплинули на

утвердження інтегративних тенденцій розвитку півострова, відкрили можливості для політичної адаптації депортованих.

Разом з тим проведений аналіз причин загострень етнополітичної ситуації в Криму доводить, що головним чинником несистемності державного регулювання репатріації була відсутність науково обґрунтованої і затвердженої концепції національної (і міграційної як її складника) політики держави. Це змушувало владу діяти в режимі реагування на етнополітичні події та конфлікти, що виникали, у «пожежному порядку». Так, наприклад, створення Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України було не системним кроком влади щодо політико-правового супроводу процесу репатріації, а вимушеною дією для зниження конфліктогенного потенціалу кримських татар.

Показано, що головним чинником, який завадив належній законодавчій підтримці адаптації депортованих були проросійські політичні сили в Україні. У результаті, наприкінці 1999-го – на початку 2000-х років у питаннях репатріації кримських татар переважала політика, рупором якої був лідер кримських комуністів Л. Грач. Суть її – право Криму на самостійне вирішення питань, пов'язаних із інтеграцією депортованих народів.

Аналіз конфронтаційного складника етнополітичної ситуації в автономії переконує, що кримські татари, які понад 200 років є російськомовним народом, не могли комфортно почуватися в російському середовищі півострова насамперед тому, що «русский мир Крыма» чинив спротив їх національному відродженню як самобутньої етнокультурної спільноти.

Вагомим чинником для розуміння процесів репатріації були взаємовідносини України та АР Крим, координація взаємин центральної і регіональної влади. У досліджуваній період не вдалося досягти повного входження АР Крим у правове поле України, чіткого розмежування владних повноважень, приведення нормативно-правової бази автономії у відповідність із Конституцією та законами України. Невизначеність у цьому

питанні була використана антиукраїнськими й антитатарськими силами для нагнітання напруженості в Криму.

Однією із головних проблем репатріації було складне соціальне становище і високий рівень соціальної напруги кримських татар. Незважаючи на складність економічного становища в державі, уряд України знаходив кошти, щоб підтримати облаштування депортованих, які повертаються. Упродовж 1992–1998 рр. лише на капітальне будівництво було виділено коштів на суму, еквівалентну 300 млн дол. США, що дало змогу побудувати 273 тис. м² житла, 375 км водопроводу, 851,4 км ліній електропередач, 84,3 км доріг.

Проте економічний супровід процесу репатріації кримських татар не став достатньо ефективним. Не було віднайдено компромісну формулу розв'язання земельної проблеми, що вкрай загострило політичну ситуацію в автономії. Радикальні лідери кримськотатарського руху використовували труднощі у здійсненні земельної реформи в Криму як один із найбільш дієвих засобів політичної активізації кримських татар і тиску на центральні владні структури.

На зниження ефективності дій влади щодо соціальної адаптації кримських татар впливала відсутність законодавчого визначення статусу депортованих і поняття «облаштування». Коло громадян, які могли набути статусу депортованих, не були обмежені ані кількісними, ані часовими рамками. За таких умов проблеми фінансового забезпечення облаштування сімей депортованих народів, які повертаються в Україну, для держави і державного бюджету ставали проблемою постійною та нескінченною.

Крім того, Міністерство юстиції України не ініціювало скасування або приведення у відповідність до чинного законодавства актів Ради міністрів АР Крим. Наявна низка нормативно-правових актів органів влади Автономної Республіки Крим, які приймалися з перевищенням повноважень, наданих Конституцією України та іншими законодавчими актами, і

незаконно визначали статус депортованих, установлювали різновиди соціальних виплат сім'ям депортованих коштом державного бюджету.

Неефективним виявилось управління цільовими коштами державного бюджету, які призначалися на облаштування депортованих на етапах планування, розподілу, фінансування та використання.

Проблемою соціальної адаптації депортованих було залучення кримських татар до роботи в органах виконавчої влади та місцевого самоврядування АР Крим. За підрахунками М. Джемілева, представництво кримських татар у органах влади удесятеро нижче, аніж відсоткове співвідношення кримських татар до загальної кількості населення Криму, а отже, можна говорити про дискримінацію кримськотатарського народу. Своєю чергою, в органах влади автономії не вбачали підстав для таких висновків.

З'ясовано, що суть навіть не в полярності оцінок, а в ефективності кадрової політики Української держави щодо кримських татар. Ідеться про відсутність системної підготовки та виховання кадрового резерву із числа депортованих. Не останньою чергою це стало наслідком існуючих у владних структурах міфологем про сепаратизм кримських татар, їх залежність від радикальних ісламістських сил.

Здійснене дослідження дає підстави констатувати, що наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. вдалося реалізувати вагомі державні програми, які посилили процес відродження самобутності кримськотатарського народу. За підтримки української влади виникли групи в дошкільних установах, класи й школи з кримськотатарською мовою навчання. Здійснювалася підготовка спеціалістів вищої кваліфікації з числа кримських татар. Центром підготовки національних кадрів став Кримський державний індустріально-педагогічний інститут, викладання у якому велося трьома мовами: українською, російською та кримськотатарською. Підтвердженням ефективності зусиль української влади у сфері освіти є те, що у 2000 р. кожний третій кримський

татарин мав вищу освіту, а у кримськотатарському середовищі налічувалося понад 500 кандидатів наук і 50 докторів наук.

Важливим чинником, що прискорив відродження культури кримських татар, було повернення у Крим кримськотатарських письменників. У 1992 р. кримськотатарські письменники, поети і драматурги увійшли до складу Спілки письменників України. Кримськотатарська творча інтелігенція почала плідно працювати над популяризацією кримськотатарської літератури, спадщини І. Гаспринського, репресованих суспільно-політичних діячів культури у міжвоєнний період. Свобода творчості багато в чому визначила літературну й драматургічну тематику: були написані твори, що відображали не тільки виселення кримських татар, але і їх повернення на батьківщину.

Відбулося становлення кримськотатарських ЗМІ. У ці роки вирішилося питання про видання газети «Къырым» як додатку до газети «Урядовий кур'єр» коштом державного бюджету України. Починаючи з 1990 р., почали виходити газети «Авдет» («Повернення») – у подальшому перейменована на «Янъы дюнъя» («Новий світ»), «Голос Криму» – додаток російською мовою до загальноукраїнської газети «Голос України» та газета «Арекет» («Рух»).

Разом з тим відродження освіти й культури кримських татар не стало стрижнем інтеграційної політики Української держави стосовно репатріантів. Попри масштабність роботи української влади щодо відродження освіти й культури кримських татар не вдалося забезпечити головного – наявності українського інформаційного простору в Криму. За статистичними даними, телемовлення ТРК «Крим» велося 33,9 години російською мовою, українською – 6 годин, татарською – 2,8 години; радіомовлення: російською – 45,7 години, українською – 1,8 години, татарською – 7,2 години.

Процес репатріації не можна відокремити від релігії. Ісламський чинник був неодмінним складником усієї кримськотатарської історії, адже під впливом ісламських цінностей формувалася культура кримськотатарського

етносу, його побутові та родинні традиції, мова, система освіти й виховання дітей, мистецтво, писемність, архітектура тощо.

На цьому тлі простежувалася тенденція до зростання темпів розвитку ісламської конфесійної інфраструктури, до якої долучалися окремі ісламські держави та міжнародні організації, що спричиняло радикалізацію в релігійному середовищі кримських татар.

Водночас, не применшуючи значення цих спроб, існуючі в українському політичному середовищі уявлення про вплив чинника ісламського фундаменталізму на кримськотатарське середовище було дещо гіпертрофоване.

Проблеми і труднощі повернення й адаптації репатріантів у соціально-економічне та політико-правове поле АР Крим зумовили кардинальні зміни в кримськотатарському русі. У цей період формується система органів національного самоврядування – курултай і меджліс.

З початку робота меджлісу мала засвідчити, насамперед українській владі, що у кримських татар є свій повноцінний політично структурований орган влади, який рішуче налаштований на створення національної автономії як основи державності кримськотатарського народу.

Здійснене вивчення засвідчило, що кримськотатарський національний рух був складним і неоднозначним. Проте, попри зусилля НРКТ, ОКНР, громадсько-політичного об'єднання «Міллет», національної партії «Адалет», залучити на свою сторону будь-які значні верстви населення не вдалося. Лідери меджлісу змогли подолати спробу розколу у своїх рядах, зберегти формальну єдність і применшити радикальні настрої у кримськотатарському середовищі.

Однак українська влада виявилася неспроможною об'єктивно оцінити політичні процеси у кримськотатарському русі та позбутися проросійського стереотипу щодо меджлісу як радикальної структури.

Це не дало змоги владі впливати на національний рух, віднайти ефективні способи формування майбутньої кримськотатарської еліти й

отримати можливість одержавлювати кримськотатарське середовище. Залучення меджлису до вирішення проблем повернення та облаштування кримських татар дозволило б розділити з ним відповідальність за реальну роботу.

Складні процеси повернення та соціального облаштування кримських татар вимагали підвищення ефективності взаємодії України з країнами, із яких поверталися репатріанти і привернення уваги міжнародного співтовариства до необхідності практичної допомоги Україні в питаннях їх облаштування.

Міністерство закордонних справ України, інші центральні органи виконавчої влади та лідери меджлису доклали зусиль у налагодженні переговорів із іншими країнами, в яких проживали кримські татари. Значна увага зверталася на активізацію роботи щодо підписання двосторонніх угод із Казахстаном, Киргизстаном, Російською Федерацією, Узбекистаном і Таджикистаном про співробітництво в організації добровільного повернення та облаштування в Україні депортованих осіб.

Водночас так і не була наповнена реальним змістом Бішкекська угода, що мала рамочний характер і лише в загальному вигляді окреслювала основні проблеми поновлення прав депортованих. На заваді цьому стала позиція Російської Федерації, яка вбачала у поверненні кримських татар чинник посилення антиросійського впливу в Криму.

Активно вівся діалог із Туреччиною та іншими ісламськими країнами щодо надання фінансової допомоги кримськотатарському населенню.

Проведено значну роботу щодо пошуку коштів з альтернативних джерел, що в умовах скорочення фінансування з держбюджету було вкрай важливо. В рамках програм ООН, ОБСЄ, МОМ були виділені кошти на облаштування депортованих, їх соціальне та культурне забезпечення. Цими організаціями також проводилася робота, спрямована на подолання перешкод щодо отримання громадянства кримськими татарами, створення

належних умов життя, а також підтримку репатріантів у сфері охорони здоров'я та освіти.

З метою залучення коштів міжнародних організацій і країн-донорів до процесу облаштування депортованих та згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 27 жовтня 1999 р. № 1991 урядовими структурами разом з громадськими організаціями України підготовлено близько 100 проектів. Загалом, за результатами донорських конференцій 20 країн світу та понад 10 міжнародних організацій надали фінансову допомогу для вирішення проблем депортованих в Україні на суму понад 20 млн дол. США.

Про масштабність і важливість проведеної Українською державою роботи свідчить і нинішня проукраїнськість кримськотатарської політичної еліти. В умовах окупації АР Крим, захищаючи національні інтереси, Україна відстоює інтереси кримськотатарського народу, адже історичний досвід доводить, що у російському середовищі кримськотатарський народ не має достатніх економічних і політичних важелів впливу для протистояння поступовій асиміляції та зникненню і розчиненню в більшості інонаціонального населення півострова.

З огляду на здійснене дослідження, на захист виносяться такі положення:

– Аналіз історіографії довів, що ця тема представлена в численних працях політологів, етнологів, соціологів, економістів. Разом з тим, вона донині не була предметом окремого історичного наукового дослідження. Історики висвітлювали кримськотатарську проблему в Україні або в контексті більш загальних тем, або вивчали її окремі етапи чи аспекти. Джерельна база представлена різноманітними документальними та архівними матеріалами, широким масивом періодичних видань, що висвітлюють хронологію, обставини та кількісні параметри репатріації;

– Встановлено, що багатоаспектність і складність політико-правових проблем інтеграції та адаптації кримських татар потребувала системного підходу до їх вирішення. Водночас практика взаємодії Української держави

та органів самоврядування кримськотатарського народу не базувалася на чітко окресленій стратегії інтеграції репатріантів в українське суспільство;

– Розкрито, що зусилля органів державної влади України щодо соціально-економічного супроводу процесу репатріації відповідали реальним можливостям держави і в комплексному вимірі були адекватними викликам, що виникали у процесі повернення депортованих;

– Проаналізовано, що реалізація державних програм у гуманітарній сфері облаштування депортованих загалом дала змогу забезпечити процес національно-культурного відродження кримськотатарського народу. Водночас у цій сфері не вдалося досягти головного – наявності українського інформаційного простору в Криму, а отже, інтеграція депортованих в українське суспільство насправді була декларативною;

– Доведено, що повернення депортованих спричинило кардинальні зміни в кримськотатарському національному русі. З низки громадських утворень та рухів формується система органів національного самоврядування – курултай і меджліс, які були рішуче налаштовані на створення національної автономії як основи державності кримськотатарського народу. Лідери меджлісу змогли подолати спробу розколу у своїх рядах, зберегти формальну єдність і применшити радикальні настрої у кримськотатарському середовищі. Однак українська влада виявилася неспроможною об'єктивно оцінити політичні процеси у кримськотатарському русі та налагодити з ним ефективну системну взаємодію;

– Показано, що проблема повернення кримських татар мала завнішньополітичний складник – комплекс питань різного ступеня важливості, від політичних до консульських. Значні зусилля були спрямовані на залучення інших країн та міжнародних організацій до активної підтримки в облаштуванні депортованих. За ініціативи України проведено три донорські конференції, результатом яких стала значна фінансова допомога кримськотатарському населенню та висвітлення проблем репатріантів на найвищому міжнародному рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні документи і матеріали

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України, м. Київ**

Ф. Р-2. Кабінет Міністрів України. 1991–1998 рр.

Оп. 15.

1. Спр. 2525. Листування з союзними та республіканськими організаціями з питань національної політики, 25 квітня – 30 травня 1991 р., 209 арк.

2. Спр. 2526. Листування з союзними та республіканськими організаціями з питань національної політики, 25 серпня – 30 грудня 1991 р., 364 арк.

3. Спр. 3027. Листування з союзними та республіканськими організаціями з питань національної політики, 1 квітня – 19 вересня 1992 р., 192 арк.

4. Спр. 3028. Листування з союзними та республіканськими організаціями з питань національної політики, 26 травня – 6 серпня 1992 р., 156 арк.

5. Спр. 3029. Листування з союзними та республіканськими організаціями з питань національної політики, 1 липня – 30 жовтня 1992 р., 173 арк.

6. Спр. 3030. Листування з союзними та республіканськими організаціями з питань національної політики, 15 жовтня 1992 – 9 червня 1993 р., 231 арк.

7. Спр. 4200. Листування з міністерствами, відомствами, Урядом Автономної Республіки Крим, обласними держадміністраціями, міжнародними та іншими організаціями з питань повернення кримських татар, депортованих осіб та інших національностей до Криму, діяльності Фонду депортованих народів Криму, Республіканської комісії у справах депортованих народів Криму, 20 січня – 19 грудня 1994 р., 279 арк.

8. Спр. 4638. Листування з міністерствами, відомствами, Урядом Автономної Республіки Крим, обласними держадміністраціями, міжнародними та іншими організаціями з питань повернення кримських татар, депортованих осіб та інших національностей до Криму, діяльності Фонду депортованих народів Криму, Республіканської комісії у справах депортованих народів Криму, 3 січня – 19 грудня 1995 р., 116 арк.

9. Спр. 5296. Листування з міністерствами, відомствами, Урядом Автономної Республіки Крим, обласними держадміністраціями, міжнародними та іншими організаціями з питань повернення кримських татар, депортованих осіб та інших національностей до Криму, діяльності Фонду депортованих народів Криму, Республіканської комісії у справах депортованих народів Криму, 22 січня – 30 квітня 1996 р., 176 арк.

10. Спр. 5297. Листування з міністерствами, відомствами, Урядом Автономної Республіки Крим, обласними держадміністраціями, міжнародними та іншими організаціями з питань повернення кримських татар, депортованих осіб та інших національностей до Криму, діяльності Фонду депортованих народів Криму, Республіканської комісії у справах депортованих народів Криму, 5 травня – 23 серпня 1996 р., 209 арк.

11. Спр. 5298. Листування з міністерствами, відомствами, Урядом Автономної Республіки Крим, обласними держадміністраціями, міжнародними та іншими організаціями з питань повернення кримських

татар, депортованих осіб та інших національностей до Криму, діяльності Фонду депортованих народів Криму, Республіканської комісії у справах депортованих народів Криму, 4 вересня – 30 грудня 1996 р., 175 арк.

12. Спр. 6014. Листування з міністерствами, відомствами, Урядом Автономної Республіки Крим, обласними держадміністраціями, міжнародними та іншими організаціями з питань повернення кримських татар, депортованих осіб та інших національностей до Криму, діяльності Фонду депортованих народів Криму, Республіканської комісії у справах депортованих народів Криму, 3 січня – 19 грудня 1997 р., 312 арк.

13. Спр. 6922. Листування з міністерствами, відомствами, Урядом Автономної Республіки Крим, обласними держадміністраціями, міжнародними та іншими організаціями з питань повернення кримських татар, депортованих осіб та інших національностей до Криму, діяльності Фонду депортованих народів Криму, Республіканської комісії у справах депортованих народів Криму, 6 січня – 28 вересня 1998 р., 294 арк.

14. Спр. 6923. Листування з міністерствами, відомствами, Урядом Автономної Республіки Крим, обласними держадміністраціями, міжнародними та іншими організаціями з питань повернення кримських татар, депортованих осіб та інших національностей до Криму, діяльності Фонду депортованих народів Криму, Республіканської комісії у справах депортованих народів Криму, 22 жовтня – 31 грудня 1998 р., 156 арк.

Ф. 5233. Адміністрація Президента України (Л. М. Кравчука). 1991–1998 рр.

Оп. 1

15. Спр. 264. Листування з Представництвом Президента України в АР Крим, Верховною Радою та Урядом АР Крим, місцевими органами влади та депутатами місцевих рад, 11 серпня – 29 грудня 1995 р., 190 арк.

16. Спр. 850. Документи щодо підписання договору про дружбу і співробітництво з Іспанією, визначення правового статусу меджлісу кримськотатарського народу тощо, 27 червня – 16 жовтня 1996 р., 272 арк.

Поточний архів меджлісу кримськотатарського народу

17. Звернення голови Меджлісу кримськотатарського народу М. Джемілева до Президента України Л. Кучми від 15 квітня 1997 р. // Документи та матеріали Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України.

18. Інформація МЗС щодо кримських татар, які повертаються в АР Крим від 30.07.2000 р. № 54/3-1582 // Документи і матеріали Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України.

19. Інформація про переговори делегацій експертів України та Республіки Узбекистан з питань визначення громадянства депортованих кримських татар, які повернулися з Республіки Узбекистан в Україну протягом 1992–1998 рр. // Документи і матеріали Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України.

20. Лист голови Меджлісу кримськотатарського народу до Президента України від 3 червня 1997 р. // Документи та матеріали Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України.

21. Лист Голови Меджлісу М. Джемілева Президенту України Л. Кучмі від 3 червня 1997 р. // Документи та матеріали Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України.

22. Обращение к Президенту Украины совета аксакалов при Председателе Верховной Рады Автономной Республики Крым от 7 мая 2001 г. // Документи та матеріали Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України.

23. По вопросу об обеспечении представительства крымских татар и лиц других национальностей в Верховной Раде Украины, Верховной Раде Автономной Республики Крым и в органах местного самоуправления автономии от 27 сентября 1997 г. // Документи та матеріали Ради представників кримськотатарського народу при Президентіві України.

24. Політичні, правові, національні і демографічні проблеми депортованих // Документи та матеріали Ради представників кримськотатарського народу при Президентіві України.

25. Про необхідність активізації політики України в кримськотатарському питанні : лист Президенту України Л. Кучмі від 16 лютого 1997 р. Постійний Представник Президента України у Верховній Раді України Р. Безсмертний // Документи та матеріали Ради представників кримськотатарського народу при Президентіві України.

26. Про участь депортованих кримських татар в роботі органів виконавчої влади та місцевого самоврядування АР Крим // Документи і матеріали Ради представників кримськотатарського народу при Президентіві України.

27. Протокол першого засідання Робочої групи з підготовки пропозицій щодо вирішення питань облаштування депортованих і їх інтеграції в українське суспільство від 20 квітня 1998 р. // Документи та матеріали Ради представників кримськотатарського народу при Президентіві України.

28. Щодо кримськотатарських питань від 29.04.2001 р. № 28-1291/2 // Документи та матеріали Ради представників кримськотатарського народу при Президентіві України.

29. Щодо можливості повернення культурних цінностей кримськотатарського народу від 22.06.2001 р. № 423/5-1049// Документи і матеріали Ради представників кримськотатарського народу при Президентіві України.

30. Щодо проблем, порушених у резолюції мітингу протесту кримських татар, та можливостей їх вирішення від 23 серпня 1996 р. // Документи та

матеріали Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України.

31. Щодо фінансової допомоги для вирішення проблем облаштування кримськотатарського народу від 05.07.2000 р. № 31-081-1-6/2367 // Документи і матеріали Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України.

Публікації джерел

32. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці : зб. документів Автономної Республіки Крим (1989–1999 рр.). – К. : Абрис, 1999. – 416 с.

33. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці : зб. документів (1941–1998 рр.). – К. : Абрис, 1999. – 176 с.

34. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці : матеріали засідань урядових комісій (1989–2000 рр.). – К. : Абрис, 2001. – 300 с.

35. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: Документи. Факти. Свідчення (1917–1991 рр.) / упорядн. Юрій Білуха, Ольга Власенко. – К. : 2004. – 464 с.

36. Доповідь голови меджлису Мустафи Джемілева на першій сесії IV Курултаю кримськотатарського народу 9 листопада 2001 // Кримськотатарське питання. – Ч. 2 (26). – Сімферополь, 2002.

37. Збірник нормативно-правових актів, спрямованих на облаштування та задоволення соціально-культурних потреб осіб, депортованих за національною ознакою, та членів їхніх сімей, які повернулися в Україну на постійне проживання / упорядн. В. І. Загородній, Ю. П. Зайцева, Н. А. Павлік. – К., 2004. – 151 с.

38. Збірник нормативно-правових актів, спрямованих на розселення, облаштування репатріантів, а також задоволення їх соціально-культурних потреб / упорядн. В. І. Загородній, В. П. Горб [та ін.]. – К., 2008. – 166 с.

39. Конституція України: чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 1 січня 2014 р. (Офіц. текст). – К. : Паливода А. В., 2014. – 64 с.

40. Концепція освіти кримськотатарською мовою в Автономній Республіці Крим: додаток до постанови Верховної ради Автономної Республіки Крим від 20.10.2010 р. № 1915-5/10[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.crimea.ua/textdoc/ua/5/act/1915pr.pdf>.

41. Кримські татари 1944–1994 рр. Статті. Документи. Свідчення очевидців. – К. : Рідний край, 1995. – 363 с.

42. О ситуации в Крыму в связи с антиконституционной деятельностью меджлиса крымскотатарского народа и Организации крымскотатарского национального движения (ОКНД) : постановление Верховного Совета Крыма от 8.10.1992 г. № 167-1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/krym/show/rb0167002-92>.

43. Обращение Президиума Верховного Совета и Совета министров Крыма к гражданам Республики Крым : сборник нормативных актов Верховного Совета и Правительства Автономной Республики Крым по вопросам возвращения и обустройства депортированных граждан 1992–1995 гг. – Ч. 1. – Симферополь, 1996. – 108 с.

44. Положення про Раду представників кримськотатарського народу : указ Президента України від 7.04.2000 р. № 573 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/573/2000>.

45. Про громадянство України : закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/210/97-вр>.

46. Про додаткові заходи щодо задоволення потреб громадян у земельних ділянках : указ Президента України від 28.06.1999 р. № 765/99

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/765/99>.

47. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : закон України від 15.04.2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1207-18/page2>.

48. Про затвердження Порядку забезпечення депортованих осіб та членів їх сімей, які повернулися в Україну, житлом, збудованим або придбаним за рахунок бюджетних коштів України : постанова Кабінету міністрів України від 17.12.2003 р. № 1952 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1952-2003-п>.

49. Про затвердження Порядку надання довготермінового безвідсоткового державного кредиту на індивідуальне житлове будівництво для депортованих осіб, які повернулися в Україну на постійне проживання : постанова Кабінету Міністрів України від 9.08.1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1447-99-п.

50. Про затвердження Програми сприяння соціальному становленню та адаптації кримськотатарської молоді на 2002–2005 роки : постанова Кабінету Міністрів України від 25.01.2002 р. № 88 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/88-2002-п>.

51. Про заходи щодо розв'язання політико-правових соціально-економічних та етнічних проблем в АР Крим : постанова Кабінету Міністрів України від 11.08.1995 р. № 636 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/636-95-п>.

52. Про заходи щодо розв'язання політико-правових, соціально-економічних та етнічних проблем в Автономній Республіці Крим : постанова Кабінету Міністрів України від 11.08.1995 р. № 636 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/636-95-п>.

53. Про заходи щодо розв'язання політико-правових, соціально-економічних та етнічних проблем в Автономній Республіці Крим : постанова

Кабінету Міністрів України від 11.08.1995 р. № 636 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/636-95-п>.

54. Про національні меншини в Україні : закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2494-12>).

55. Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям : указ Президента України від 08.08.1995 р № 720 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/720/95>.

56. Про раду представників кримськотатарського народу : указ Президента України від 18.05.1999 р. № 518/99 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uazakon.com/document/spart58/inx58660.htm>.

57. Про реабілітацію жертв політичних репресій : закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/962-12>).

58. Про результати перевірки цільового використання коштів державного бюджету, призначених на фінансування заходів, пов'язаних з поверненням кримськотатарського народу та осіб інших національностей, які були незаконно депортовані з України: офіційні результати засідання колегії Рахункової палати України від 6.09.2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/printable_article/154877;jsessionid=EB2721522325E89FF5A88FD18A8182B1.

59. Про утворення Комісії у справах осіб, депортованих за національною ознакою : постанова Кабінету Міністрів України від 13.08.1999 р. № 1493 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1493-99-п>.

60. Про фінансування з республіканського бюджету за I квартал 1992 року : указ Президента України від 18.01.1992 р. № 42/92 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/42/92>.

61. Програма першочергових заходів щодо розселення та облаштування депортованих кримських татар і осіб інших національностей, які повернулися та проживають в Автономній Республіці Крим [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/331-96-п>.

62. Сессии Курултая крымскотатарского народа. Документы сессии. Положение о Меджлисе крымскотатарского народа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://qtmn.org/сессии-курултая>.

63. Четвертая сессия III Курултая крымскотатарского народа. 5-6 января 2001 г. Документы и материалы. – Симферополь : Оджакъ, 2001. – 120 с.

64. Чому не виконується Програма розселення та облаштування депортованих кримських татар та осіб інших національностей?: офіційне повідомлення Рахункової палати України від 13.07.2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/388238?cat_id=502.

Матеріали періодичної преси

65. «Адалет» – партия справедливости // Авдет. – 1995. – 4 сентября. – № 15–16/130–131. – С. 4.

66. Абдураимов Р. Русско-татарский Крым: невозможное или реальность? / Р. Абдураимов // Крымские известия. – 2001. – 27 июля. – № 31.

67. Алимова Л. Детский фестиваль в Измире / Л. Алимова // Авдет. – 1996. – 18 мая. – № 4 (148). – С. 1.

68. Алядинова Л. Религия у нас одна / Л. Алядинова // Голос Крыма. – 2001. – 6 апреля. – № 15.

69. Алядинова Л. Состоялся съезд партии «Адалет» / Л. Алядинова // Голос Крыма. – 2001. – 24 апреля. – № 417.

70. Алядинова Л. Урожайное – это проблема не местного плана / Л. Алядинова // Голос Крыма. – 2001. – 16 березня. – № 12.

71. Аналітично-довідковий матеріал з питань повернення в Україну та облаштування депортованих за національною ознакою осіб // Кримські студії : інформаційний бюлетень. – 2000. – Січень. – № 1. – С. 14–15.

72. Барьеры на путях преодоления геноцида // Кырым. – 1996. – 10 февраля.

73. Беженцы в Крыму и их проблемы на фоне экономического кризиса в государстве // Авдет. – 1996. – 9 грудня. – № 23 (162).

74. Бекиров Н. Каким быть межлису? / Н. Бекиров // Голос Крыма. – 2001. – 20 апреля. – № 17.

75. Бекиров Н. Крымские татары в контексте этнополитических тенденций Украины / Н. Бекиров // Крымские известия. – 2002. – 27 сентября. – № 38.

76. Відкрилась третя міжнародна донорська конференція з питань надання допомоги в облаштуванні депортованих [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrinform.ua/.../vdkrilas_tretya_mgnarod.

77. Володимир Притула: Координаційна Фірка Опозиції Меджлису [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://maidanua.org/static/krymmai/1282157899.html>.

78. Гафаров Е. У народу немає аутсайдерів... [Електронний ресурс] / Е. Гафаров // Газета «День». – 2006. – 27 квітня. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/>

79. Гафаров Э. Мечтаю о времени, когда отпадет необходимость в термине «депортированные» / Э. Гафаров // Крымская правда. – 2001. – 18 мая. – № 88.

80. Гафаров Э. О деятельности Рескомнаца / Э. Гафаров // Голос Крыма. – 2001. – 9 февраля. – № 7.

81. Громадянство України: зміни до законодавства та їх реалізація // Урядовий кур'єр. – 1998. – 5 березня. – № 42.

82. Дарг В. Распаевание земли – прогрес или регресс? / В. Дарг // Голос Крыма. – 2001. – 17 августа. – № 34.

83. Джемилев М. Отстаивая интересы Украины, я отстаиваю интересы крымскотатарского народа / М. Джемилев // Крымское время. – 1998. – 13 февраля. – № 7.

84. Джемилев М. Отстаивая интересы Украины, я отстаиваю интересы крымскотатарского народа / М. Джемилев // Голос Крыма. – 1998. – 13 февраля. – № 7 (222). – С. 5.

85. Джемільов хоче відродити територіальну автономію кримських татар, 8 лютого 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/1183938-dzhemilov-hoche-vidrodit-teritorialnu-avtonomiyu-krimskih-tatar>.

86. Економічні та правові проблеми соціальної адаптації й інтеграції кримських репатріантів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cidct.info/uk/publications/Etnopolitika/18.html>.

87. Женева прогнозирует будущее // Авдет. – 1996. – 16 квітня. – № 6–7 (146–147). – С. 1.

88. Заявление ветеранов крымскотатарского национального движения и членов Крымского координационного центра прав человека имени П. Григоренка // Голос Крыма. – 2001. – 9 февраля. – № 7. – С. 2.

89. «Имдат-банк» и Кризис в меджлисе [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.milli-firka.org/content/DBAFEGHK#sthash.1KPlz7oY.dpuf>.

90. Информация о работе делегации НДКТ // Аркет. – 1996. – Июль. – № 7/54. – С. 1.

91. Касьяненко А. С нашей помощью решаются вопросы гражданства и социальные проблемы репатриантов / А. Касьяненко // Голос Крыма. – 2002. – 29 марта. – № 13.

92. Касьяненко М. Крим: передчуття земельних конфліктів ... [Електронний ресурс] / М. Касьяненко // День. – 2000. – 30 березня. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/ru/article/podrobnosti/krym-predchuvstvie-zemelnyh-konfliktov>.

93. Керимов Г. Денег нет. И не будет. А учебников? / Г. Керимов // Авдет. – 1996. – 30 сентября. – № 18/157.
94. Керимов Г. Кто будет ткать крымскотатарские кылымы? / Г. Керимов // Авдет. – 2006. – 9 декабря. – № 23.
95. Керимов Г. Первая национальная библиотека: со статусом, но без помещения / Г. Керимов // Авдет. – 1996. – 28 октября. – № 20.
96. Кримський уряд розглянув релігійну ситуацію в автономії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/900486.html>.
97. Кримськотатарське питання. Ч. 2 (26). Журнал про проблеми кримськотатарського народу в Україні / КЦНПДЖ ; АВЖК. – Сімферополь : Вид. Яра, 2002. – 174 с.
98. Луканская А. Национальность была их единственным преступлением / А. Луканская // Голос Украины. – 2003. – 17 мая. – № 90.
99. Мамыко Г. Памяти жертв депортации / Г. Мамыко // Крымские известия. – 1999. – 28 апреля. – № 83–84.
100. Міжнародна організація з міграції. Бюро в Києві (International Organization for Migration) // Проблеми міграції. – 1997. – № 1.
101. Міжрегіональний діалог в Європі: 2001 рік і на перспективу : аналіт. звіт за матеріалами міжнар. конф. – К., 2001.
102. МОН в Криму // Авдет. – 1996. – 18 марта. – № 4 (143). – С. 1.
103. Музиченко Я. Татарський шлях [Електронний ресурс] / Я. Музиченко. – Режим доступу: <http://umoloda.kiev.ua/regions/0/222/0/24485/>.
104. О решении практических вопросов, связанных с восстановлением крымскотатарского народа // Къырым. – 1996. – 6 июля.
105. Открыт для одиноких и престарелых из числа крымских татар геронтологический пансионат в Симферополе // Голос Крыма. – 2001. – 5 января. – № 2.

106. Отчетный доклад председателя Меджлиса крымскотатарского народа М. Джемилева на 4 сессии III Курултая крымскотатарского народа // Голос Крыма. – 2001. – 12 января. – № 3.
107. V съезд ОКНД // Авдет. – 1996. – 5 березня. – № 3 (142).
108. Покровская И. Проблема депортированных особое внимание / И. Покровская // Крымские известия. – 1999. – 7–8 травня. – № 90–91.
109. Почему религиозные издания не обсуждаются в муфтияте? // Голос Крыма. – 2002. – 8 февраля. – № 430.
110. Прес-конференція в Сімферополі // Громадянин : інформаційний бюлетень УВКБ ООН. – 1999. – № 16. – С. 11.
111. ПРИК ПРООН реалізувала в сільських школах Криму 83 проекти з толерантності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uareferats.com/index.php/news/view/14407>
112. Программа ООН продолжает работать // Авдет. – 1996. – 24 июня. – № 12 (151). – С. 1.
113. Пророк в своем отечестве // Авдет. – 1996. – 15 января. – № 1 (140). – С. 1.
114. Рассеян ли миф об УНА-УНСО? // Авдет. – 1996. – 12 червня. – № 15 (154). – С. 1.
115. Результати компанії за громадянством // Громадянин : інформаційний бюлетень УВКБ ООН. – 1999. – № 17. – С. 21.
116. Рудько М. У фарватері державної етнополітики / М. Рудько // Літературна Україна. – 1999. – 23 грудня.
117. Самар В. На дикому краю ойкумени [Електронний ресурс] / В. Самар // Дзеркало тижня. – 2004. – 13–19 березня. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/ARCHIVE/na_dikomu_krayu_oikumeni.html.
118. Сеитбекиров А. Страны-доноры хотят видеть результат / А. Сеитбекиров // Голос Крыма. – 2002. – 4 октября. – № 39. – С. 2.
119. Семена М. «h» чи «x»? Три точки зору на алфавіт кримськотатарської мови: формальність чи суперечка про суть, про душу

народу? [Електронний ресурс] / М. Семена. – Режим доступу: <http://test.krymtatar.in.ua/index/article/id/799/ps/9>.

120. Семена М. Земля чорна, але вона золото [Електронний ресурс] / М. Семена // Дзеркало Тижня. Україна. – 2001. – 20 квітня. – № 16. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/ECONOMICS/zemlya_chorna,_ale_vona__zolotozlagoda_v_krimu_mozhliva_lishe_za_umovi,_scho_zemlyu__bude_rozdileno_.html.

121. Семена М. Кримські татари: інтеграція, асиміляція ... чи животіння? [Електронний ресурс] / М. Семена // Кримські студії. – 2005. – № 5–6 (33–34). – Режим доступу: [http://www.cidct.org.ua/uk/studii/5-6\(05\)/7.html](http://www.cidct.org.ua/uk/studii/5-6(05)/7.html).

122. Сергій Кунцін: ми не дозволимо нікому розмовляти в Криму з владою мовою ультиматумів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/ukr/news/sergy_kuntsin_mi_ne_dozvolimo_nkomu_rozmovlyati_z_vladoyu_v_krimu_movoju_ultimatumv_42210.

123. Суспільно-політичні, міжнаціональні та міжконфесійні відносини в Автономній Республіці Крим – стан, проблеми, шляхи вирішення: Робочі матеріали до Фахової дискусії на тему «АР Крим сьогодні і завтра: зона ризику чи конфлікту?» // Центр Разумкова. – К., 2008. – 18 грудня. – 64 с.

124. Такош Л. Помощь идет в сердце Крыма. Но оно по-прежнему болит / Л. Такош // Авдет. – 1996. – 29 апреля. – № 8 (147). – С. 2.

125. Тищенко Ю. Безпорадна Рада. Парадокси нинішнього діалогу влади та кримських татар [Електронний ресурс] / Ю. Тищенко // Українська правда. – 2010. – 02 вересня. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/09/2/5349052/>.

126. Третя міжнародна донорська конференція зібрала 3,5 мільйони доларів на облаштування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrinform.ua/ukr/news/>.

127. Усеїнова Г. И живут на этой сцене смех, и слезы, и любовь... / Г. Усеїнова // Голос Крыма. – 1997. – 11 апреля. – № 15 (178).

128. Фонд «Ноу-Хау» в Меджлисе // Авдет. – 1996. – 18 марта. – № 4 (143). – С. 1.

129. Хазир Огли Т. Крим: люди, проблеми, перспективи / Т. Хазир Огли // Національна безпека і оборона. – К., 2009. – № 1.
130. IV Курултай // Голос Крима. – 2001. – 16 ноября. – № 47.
131. Чубаров Р. Выборы 31 березня 2002 року в Автономній Республіці Крим / Р. Чубаров // Кримські студії. – 2002. – № 3-4. – С. 12–27.
132. Шакирова А. Есть первые результаты / А. Шакирова // Авдет. – 1998. – 9 февраля. – № 3 (189).
133. Шахнюк О. Земельный пай не должен быть яблоком раздора / О. Шахнюк // Крымская правда. – 2001. – 5 мая. – № 81.

ЛИТЕРАТУРА

Монографії, брошури, статті

134. Altin Besik : информационный бюллетень. Спец. вып. № 6/3. Депортация коренного народа Крима и проблема восстановления его прав: система принципов и международные обязательства Украины / Фонд исследований и поддержки коренных народов Крима. – Симферополь, 2000. – 132 с.
135. Антонюк О. В. Формування етнополітики Української держави: історичні та теоретико-методологічні засади : монографія / О. В. Антонюк. – К., 1999. – 284 с.
136. Бабін Б. Проблема національних квот у виборчому праві України – історія і сучасність / Б. Бабін // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2005. – № 2 (2). – С. 58–63.
137. Бекіров С. Н. Диференціація національного руху кримських татар (кінець ХХ – початок ХХІ століття) / С. Н. Бекіров // Грані. – 2010. – Січень-лютий. - № 1 (69). – С. 113–116.

138. Білуха Ю. Аналітично-довідковий матеріал з питань повернення в Україну та облаштування депортованих за національною ознакою осіб / Ю. Білуха // Кримські студії : інформаційний бюлетень. – 2000. – № 1.

139. Білуха Ю. Розвиток етнополітичної ситуації в Криму та вирішення проблем кримськотатарського народу [Електронний ресурс] / Ю. Білуха, О. Власенко // Кримські студії. – № 1–2 (13–14). – Режим доступу: <http://cidct.info/uk/studii/13-14/4.html>.

140. Богомолів О. Механізми вирішення земельних спорів навколо масових самозахоплень [Електронний ресурс] / О. Богомолів, С. Данилов, І. Семиволос // Кримський політичний діалог 2012. Земельні конфлікти : зб. досліджень. – Режим доступу: http://cpd.crimea.ua/pdf/2_Mehanism_ukr_final.pdf.

141. Бритченко С. П. Проблеми набуття громадянства України як умови їх інтеграції / С. П. Бритченко // Діалог культур: проблеми інтеграції в кримському співтоваристві / за ред. д. ф. н. О. А. Габріеляна. – Сімферополь : вид. Таврія, 2002.

142. «Була в них колись чимала земелька, та не стало її...» (Висвітлення подій, оцінки і підходи щодо пошуку шляхів розв'язання існуючих суперечок навколо кримської землі) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://cidct.info/uk/studii/5-6\(2004\)/1.html](http://cidct.info/uk/studii/5-6(2004)/1.html).

143. Бюлетень про діяльність Координатора проектів ОБСЄ в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/node/35796/>.

144. Велігодський В. Сучасні проблеми політико-правового врегулювання питань повернення та облаштування депортованого населення за національною ознакою (1992–1999 рр.) / В. Велігодський // Культура народів Причорномор'я. – 2004. – № 52. – Т. 1. – С. 11–16.

145. Габриелян О. Крымские татары: депортация, возрождение и обустройство / Габриелян О. [и др.]. – Сімферополь : Изд. дом Амена, 1998. – 340 с.

146. Горобей Т. І. Освіта кримських татар: шляхи подолання труднощів / Т. І. Горобей // Відродження. – 2000. – № 1.
147. Григорьянц В. Распространение нетрадиционных исламских течений а АРК : матеріали «круглого столу» «Гуманітарні аспекти інтеграції кримськотатарського народу в українське суспільство / В. Григорьянц. – К., 1999.
148. Гринів О. І. Україна і Росія: партнерство чи протистояння?: Етнополітологічний аналіз / О. І. Гринів. – Львів, 1997. – 384 с.
149. Діяльність ООН в галузі прав корінних народів [Електронний ресурс] // Кримські студії. – 2001. – № 1 (7). – Режим доступу: <http://cidct.info/uk/studii/7/7.html/>.
150. Економічний контекст соціальної адаптації кримських татар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cidct.info/uk/publications/repatriant/4.html>.
151. Економічні та правові проблеми соціальної адаптації й інтеграції кримських репатріантів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cidct.info/uk/publications/Etnopolitika/18.html>.
152. Законодавче забезпечення прав кримських татар в Україні. Питання та перспективи : матеріали «круглого столу» 3 червня 1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/publications/zakonodavche-zabezpechennia-prav-krimskikh-tatar-v-ukraini-pitannia-ta-perspektivi-3-cherwnia-1999-r-pochatok>.
153. Зінченко Ю. Кримські татари: історичний нарис / Ю. Зінченко. – К., 1998. – 205 с.
154. Зінченко Ю. Кримськотатарська проблема: історія і сучасність / Ю. Зінченко // Український історичний журнал. – 2004. – № 3. – С. 62–73.
155. Інститут повернення (репатріації) репресованих осіб і раніше депортованих народів у міграційному праві України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravo.vuzlib.net/book_z255_page_22.html.

156. Ісламська ідентичність в Україні : монографія / О. В. Богомолів, С. І. Данилов, І. М. Семиволос, Г. М. Яворська ; Центр близькосх. дослідж. – К. : AMES, 2005. – 124 с.

157. Ішин А. В. До питання щодо проявів етнополітичних суперечностей в Криму на сучасному етапі / А. В. Ішин, І. Г. Беднарський, О. Б. Швець ; за ред. О. Г. Шевчука. – Сімферополь : СФ НІСД, 2005. – 60 с.

158. Ішин А. В. Оцінка ситуації у провідних політичних організаціях АР Крим та їхнього впливу на суспільно-політичний розвиток регіону [Електронний ресурс] / А. В. Ішин, А. В. Мальгін. – Режим доступу: old.niss.gov.ua/Monitor/April/13.htm.

159. Кирюшко М. І. Іслам в Криму: релігійно-національна самоідентифікація кримськотатарського народу / М. І. Кирюшко, О. Є. Бойцова. – К. : Світогляд, 2005. – 300 с.

160. Козловський І. А. Духовний центр мусульман України / І. А. Козловський, І. Г. Луковенко // Історія релігії в Україні : у 10 т. Т. 7 : Релігійні меншини України / за ред. А. Колодного. – Київ, 2010. – С. 536–542.

161. Котигоренко В. Кримськотатарські репатріанти: проблеми соціальної адаптації / В. Котигоренко. – К. : Світогляд, 2005. – 222 с.

162. Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: конфліктологічний концепт / В. О. Котигоренко. – К. : Світогляд, 2004. – 722 с.

163. Крим в етнополітичному вимірі. – К. : Світогляд, 2005. – 533 с.

164. Кримські татари і українське суспільство: проблеми політичної та соціальної інтеграції [Електронний ресурс] / Український незалежний центр політичних досліджень. – 1998. – 26–27 листопада. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/publications/krimski-tatari-i-ukraiinske-suspilstvo-problemi-politichnoii-ta-sotcialnoii-integraciii-26-27-listopada-1998-r-prodovzhennia-5>.

165. Кримські татари: «національна меншина» або «корінний народ»: Політичний та юридичний аспекти питання : матеріали «круглого столу»

5 лютого 1999 р. [Електронний ресурс]. – К., 1999. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/publications/krimski-tatari-natcionalna-menshina-abo-korinnii-narod-politichnii-ta-iuridichnii-aspekti-pitannia-5-liutogo-1999-r-pochatok/lang/tab02>.

166. Крымские татары в этническом и социальном составе населения Автономной Республики Крым между Всесоюзной переписью 1989 г. и Всеукраинской переписью 2001 г. / Р. И. Хаяли // Культура народов Причерноморья. – Симферополь : Межвузовский центр «Крым», 2004. – № 50. – Т. 1. – С. 78–83.

167. Крымскотатарский академический музыкально-драматический театр на современном этапе / Е. В. Латышева // Культура народов Причерноморья. – Симферополь : Межвузовский центр «Крым», 2003. – № 37. – С. 227–230.

168. Крымскотатарское национальное движение : В 2 т. Документы, материалы, хроника / М. Н. Губогло, С. М. Червонная. – М., 1992. – Т. 2. – 340 с.

169. Кулик О. Економіка Криму не терпить шаблону / О. Кулик // Урядовий кур'єр. – 2002. – 21 травня. – № 90. – С. 7.

170. Курінний О. Кримські татари та українці Польщі – корінні народи та суб'єкти самовизначення / О. В. Курінний // Наукові записки НаУКМА. – 2010. – Т. 103 : Юридичні науки. – С. 69–71.

171. Латишева О. В. Сучасна кримськотатарська література / О. В. Латишева // Культура народов Причерноморья. – 2003. – № 43. – С. 16–218.

172. Лойко Л. Державна етнополітика і політична суб'єктивація національних меншин України / Л. Лойко // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку : зб. наук. праць. – Львів : Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006. – Вип. 18. – С. 253–260.

173. Маліборський В. Деякі особливості релігійної ситуації в Автономній Республіці Крим [Електронний ресурс] / В. Маліборський // Гражданское общество и религия / под ред. д. ф. н., проф. О. А. Габриеляна. – Симферополь, 2005. – Режим доступу: http://www.ciet.org.ua/docs/sbornik/277-286_maliborsky.doc.

174. Мальгин А. Крымский узел / А. Мальгин. – Симферополь, 2000. – 160 с.

175. Матеріали III Міжнародної донорської конференції з питань надання допомоги депортованим, які повертаються в Україну [Електронний ресурс]. – 2002. – № 1–2 (13–14). – Режим доступу: <http://cidct.info/uk/studii/13-14/3.html>.

176. Міжнаціональні та міжконфесійні відносини в АР Крим – стан, проблеми, шляхи вирішення : робочі матеріали до Фахової дискусії на тему «АР Крим сьогодні і завтра: зона ризику чи конфлікту?» / Центр Разумкова. – К., 2008, грудень.

177. Надання землі кримським татарам: чи є вихід? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://cidct.info/uk/studii/4\(2000\)/7.html](http://cidct.info/uk/studii/4(2000)/7.html).

178. Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект / Ред. кол.: І. Курас (гол. ред.) та ін. / Кер. авт. кол. М. Панчук. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2000. – 356 с.

179. Олсен М. Стати рівноправними громадянами, повернувшись на землю батьків / М. Олсен // Громадянин : інформаційний бюлетень УВКБ ООН. – 1999. – № 7. – С. 2–3.

180. Парахонський Б. Кримськотатарська проблема: сучасний стан і перспективи її вирішення [Електронний ресурс] / Б. Парахонський // Кримські студії. – 2000. – № 1. – С. 25–35. – Режим доступу: <http://cidct.info/uk/publications/book/15.html>.

181. Пироженко В. Стратегия Меджлиса в контексте политической ситуации в АРК [Електронний ресурс] / В. Пироженко // Еженедельник 2000. – Режим доступу: <http://2000.net.ua/2000/forum/21687>.

182. Повернення кримських татар до Криму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/publications/5304>.

183. Політичні процеси в АРК: етапи розвитку та основні тенденції // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 4 (16).

184. Пояркова Н. Про практичне використання правових положень в організаційній роботі, пов'язаній з набуттям громадянства кримськими татарами [Електронний ресурс] / Н. Пояркова ; Український незалежний центр політичних досліджень. – 1998. – 26–27 листопада. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/publications/krimski-tatari-i-ukraiinske-suspilstvo-problemi-politichnoii-ta-sotcialnoii-integraciii-26-27-listopada-1998-r-prodovzhennia-5>.

185. Правова допомога раніше депортованим громадянам: теоретичні та практичні аспекти як шлях до законодавчих змін / Ю. Тищенко, О. Власенко, В. Суботенко, Н. Беліцер [та ін.]. – К. : Український незалежний центр політичних досліджень ; Ліга кримськотатарських юристів «Ініціум», 2004. – 160 с.

186. Прес-конференція в Сімферополі / Громадянин : інформаційний бюлетень УВКБ ООН. – 1999. – № 16. – С. 11.

187. Прибыткова И. М. Возвращение (О процессах депортированных в 1944 г. крымских татар на историческую родину) / И. М. Прибыткова, С. А. Макеев // Философская и социологическая мысль. – 1990. – № 7. – С. 26–29.

188. Прибыткова И. Правовые и гуманитарные проблемы реинтеграции ранее депортированных в Крыму : аналит. доклад. / И. Прибыткова. - К. : Компания ВАИТЭ, 1999. – 264 с.

189. Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 13–14 травня 2004 р.

190. Результати компанії за громадянством / Громадянин : інформаційний бюлетень УВКБ ООН. – 1999. – № 17. – С. 21.

191. Роль міжнародних організацій та донорських інституцій у вирішенні проблем інтеграції в українське суспільство осіб, депортованих за національною ознакою з території Криму : зб. матеріалів «круглого столу» 28 вересня 2000 р., м. Київ. – К. : МП Леся, 2000.

192. Серeda Г. Щодо сучасного стану реалізації державної політики у вирішенні кримськотатарського питання / Г. Серeda // Вісник Державного Комітету з питань національностей та міграції України. – 2004. – № 1.

193. Суспільно-політичні процеси в АР Крим: основні тенденції / Ю. Тищенко, Р. Халілов, М. Капустін ; Український незалежний центр політичних досліджень. – К., 2008.– 84 с.

194. Фірсов Р. М. Формування цілей та завдань кримськотатарського національного руху 1990–1991 рр. [Електронний ресурс] / Р. М. Фірсов // Проблеми інтеграції кримських татар в українське суспільство. – 1998. – № 2. – Режим доступу: <http://cidct.info/uk/publications/Panchuk/18.html>.

195. Червона С. Іслам у Криму: історія і сучасність / С.Червона // Людина і світ. – 1998. № 3. – С. 2–10.

196. Чехович С. Б. Елементарний курс міграційного права України: Конспект лекцій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. Б. Чехович. – К. : МАУП, 2004. – 216 с.

197. Чумак В.А. Україна і Крим: спільність історичної долі: монографія / Чумак В.А. – Вид.2-ге, переобл. й доповн. – К.: ВПЦ АМУ, 2013 – 180 с.

Автореферати дисертацій

198. Антонюк О. Формування етнополітики України: теоретико-методологічні та концептуальні засади : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук / О. Антонюк. – К., 2001. – 29 с.

199. Латишева О. В. Відродження освіти і культури кримських татар на етапі становлення незалежності України (1991-2001 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / О. В. Латишева. – Харків, 2004. – 18 с.

200. Хаваджі Д. Політико-правове регулювання депортації з Кримської АРСР та репатріації до Автономної Республіки Крим у складі України (1941-1996 рр.). Історико-правове дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / Д. Хаваджі. – Харків, 2005. – 20 с.

201. Штепа С. Роль Верховної Ради України у вирішенні етнополітичних проблем Криму : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук / С. Штепа. – К., 2004. – 18 с.